

Andrej Mitrović

*Relations Between the Political, Military and Economic Power
in the Balkans in World War I**- The Case of Serbia -**Summary*

In Serbia a developing agrarian country-influential social factors cannot be reduced to political, military or economic elements (characteristic of highly developed countries), because in such conditions intelligentsia (educated countries), because in such conditions intelligentsia (educated urban population) and peasantry play exceptionally important roles. Therefore, the economic factor had limited role and influence, moreover so because war was financed from loans of allied powers.

The relationship between social factors was decisively determined by perception of war as defensive and by the course of military operations. This explains exceptionally high homogenization among the members of the structure (political, military and economic power), their heavy losses i.e. great limitations in the functioning and influence, as well as highly relevant role of peasantry.

An exceptionally grave crisis and conflict between the government and military on the eve of war were overcome by Austria-Hungary's declaration of war on 28 July 1914. However, after the collapse of the Serbian front, conflict occurred in the triangle between the government, regent and a group of officers around him, and another group of officers gathered in the clandestine organization Union or Death (popularly known as Black Hand). This conflict ended with the alliance between the government and regent and arrest of conspirators, trial and execution of two high officers and one collaborator.

Leading intellectuals have played an outstanding role in the official creation of the Yugoslav war objective, as well as by creatively elaborating different options for the future state (monarchy, republic, federation). Peasant masses served in the army and fought in all fronts. Since autumn 1915 they participated in considerable number in guerrilla and in two major uprisings (February-March 1917; October 1918). From late 1915 the attacker's prevalence imposed emergence of a historical structure of people fragmented into emigration (France, French colonies in Maghreb, Switzerland, England), army on the front abroad (north of Thessaloniki), triple occupation (one Austro-Hungarian and two Bulgarian governments, with German logistic zone in the Morava and Vardar valleys in Bulgarian hands) and people (probably up to 200,000) languishing in prison and internment camps from the Baltic and Northern Seas to Persian Gulf in four occupying states: Austria-Hungary, Bulgaria, Germany and Turkey.

Political factor, above all the country's leadership, was decisive when it was necessary to overcome defeat at the front in early November 1914 and a real disaster in late 1915, preserve the war alliance, abide by the war objective program even after the allies publicly announced that they did not intend to destroy Austria-Hungary, continue successful wartime financial policy and preserve democratic order. Owing to this, the military-the second major preserved factor and partner to the government in spite of all losses-could persevere in the fight on the front.

Мирослав Јовановић

УДК 325.25(=82)(497),,1920/1940"

**Слика „другог”: руске избеглице у
земљама Балкана (1920–1940)**

АПСТРАКТ: У раду се разматра сложено њивање стварања слике о „другом”, „туђем” на примеру суочавања руских избеглица са друштвима Балкана у првој половини овог века. Слика која је створена о оном „другом”, представља сложена комбинацију различитим представа које су неретко варирале између крајности.

Живот руских избеглица на Балкану био је омеђен, с једне стране, обележјима групе које су је чиниле посебном у односу на окружење, а, с друге, самим окружењем, његовим специфичностима, могућностима и потребама. Између та два пола деловао је и трајао (или одлазио у даља лутања) руски човек који се нашао у егзилу на Балкану. Он је у новој средини живео чешће сам, а ређе с породицом; психолошки напет и измењен избеглиштвом (и у избеглишту), опхрван стресовима емиграције; посебан на свој, руски, начин; у сталним дилемама: да се интегрише у потпуности, и тиме асимилије, или да очува своју самобитност и оде даље.

Насупрот руском човеку било је ново друштвено окружење. Друштва Балкана, са својим правилима и потребама, менталитетом и ограничењима, друштва која су на Русију уопште, а и на руског човека, гледала различито: нека са љубављу и захвалношћу за помоћ пружену током историје, нека с подозрењем и тешко прикривеном нетрпељивошћу, такође заснованом на историјским искуствима.

У својеврсној интеракцији између руског човека, појединца, затим по много чему посебне друштвене (избегличке) групе којој је руски човек, вољно или невољно, свесном одлуком или вољом случаја и судбине, припадао и, најзад, општег друштвеног окружења – обликовао се избеглички живот. Живот који је наметао специфичне односе са окружењем.

Сви ти чиниоци преламали су се, најпре, кроз представе које су избеглице стварале о окружењу, а потом и кроз слику које је окружење формирало о њима. Кроз специфичну призму виђења „другог”, „страног”, „туђег” – призму својеврсног МИ и ОНИ, која се могла препознати и у општеприхваћеним стереотипима и у стварности заједничког живота, али која се, посредно, одржавала и на комуникацију избеглица и окружења, адаптацију руског човека

на живот у новој средини, његову интеграцију и нова друштва и, најзад, знатно и на подручје правне регулативе избегличког статуса.

Оквири живота које је постављало (и нудило) ново окружење, те потребе самих избеглица битно су утицали на модалитете друштвеног самоорганизовања Руса. Организације које су избеглице створиле (или из домовине пренеле у егзил) – армија, црква, црвени крст, школе, земски и градски савези итд. – олакшавале су живот појединца, трудиле су се да му помогну да се адаптира, али су му помагале и да очува своју самоспознају, своју визију и идеју о Домовини (или да му наметну у избеглишту општеприхваћено виђење домовине), своју националну самобитност и културу. Рад избегличких организација, с једне, и могућности и потребе друштва у којима су се избеглице нашле, с друге стране, диктирали су свакодневни живот руског човека на Балкану.

У свакодневици су се, пак, сусрела два објективно различита света: избегличка група коју су чинили људи чији је образовни и професионални ниво био веома висок и, насупротив њој, доминантно рурално кружење Балкана.

Слика „другог”

Сусрет Руса са Балканом представљао је сучељавање и упознавање две сродне, али различите културе, два разнолика света. Као и сваки сусрет са „страним/туђим”, и тај сусрет, сучељавање (понекад, али не увек, и сукобљавање) довео је до изграђивања специфичних односа, који се могу изразити супротстављањем заменица МИ – ОНИ. Сусрет и односи с „њима”, које сачињавају многоструки начини повезаности појединца помоћу целине и у целину, чине елементарне компоненте друштвене стварности.¹ Тај проблем је својствен свим друштвима: „Односи с Другим” (...) се могу развити само у већ постојећим друштвеним стварностима, они претпостављају постојање Ми, група и друштва, који су њихов оквир, њихов хоризонт и њихови сведоци и без којих се они не могу обликовати.”²

Међусобно упознавање и перцепција су умногоме зависили од тога о каквим групама које су дошле у контакт је реч. При том структура групе и друштва не представља једини релевантан фактор који одређује однос МИ и ОНИ и у том оквиру стварање представа о „другом/туђем”. Важан елемент у том односу представљају и човекова интимна преживљавања и доживљаји (касније исказани у сећању) везани за сусретање и упознавање са „страним”.

Историчари препознају сусретања са „страним” и формирања представа о „другом” у широком спектру – од, на једном полу, сучељавања потпуно различитих култура и културних образаца (нпр. европске културе и култура народа западног Пацифика, или европских и културних образаца народа Америке или Африке, које су Европљани покорили), до уочавања културних различитости које постоје у оквирима само једног друштва и културе (нпр. раз-

1 Georges Gurvitch, *Sociologija I*, Zagreb 1966, 185.

2 G. Gurvitch, *Sociologija I*..., 188.

лике које постоје између мушкараца и жена, виших и нижих друштвених слојева, старих и младих, становника града и села итд.), на другом полу. Негде у средини тог разуђеног спектра сусретања неког „нашег” и нечијег „туђег” налазе се контакти међу неетнички диференцираним културама. У тим контактима настају представе о народима и друштвеним групама које припадају наоко блиским, сродним или сличним културама, заснованим на приближно једнаким основама (нпр. културама народа источне и југоисточне Европе). При истраживању таквих контаката мора се обратити посебна пажња на чињеницу да чак и „ако неки културни елементи изгледају веома блиски – због њихових начина мишљења, менталитета значења културних форми њихових исказа итд. – ипак се њихове субјективности разликују од наших”.³ Важност проучавања представа о „другом”, својеврсне позорнице на којој се пластично исказује све богатство односа који постоје на релацији МИ и ОНИ, проистиче пре свега из чињенице на коју је указао британски историчар Питер Барк: „Познавање других култура олакшава противречан процес удаљавања од прошлости и поновног приближавања њој. Познавање других култура највише помаже историчарима да проблематизују оно што се сматра за природне претпоставке сопствене културе, да се те претпоставке посматрају као нешто што тражи објашњење и да се на тај начин избегне оно што се може назвати 'слепилом за властито'. Такво познавање помаже да се разреши проблеми културне дистанце и 'сазнавања другости' зато што га поставља у један упоредни контекст”.⁴ Још пластичније је на ту чињеницу указао Рајнхард Сејдер: „Суочавање са страним нама служи као огледало у коме се ми препознајемо и то нас провоцира да постављамо питања, која не бисмо поставили без сучељавања с туђим.”⁵ На важност, ширину и нијансираност проблема, у много ширем оквиру проучавања који постављају друштвене науке, указивао је и Жорж Гуревич: „Други и односи с Другим се могу остваривати у најразноликијим конкретним појавним облицима. Други се може појавити у виду оца, брата, сина или странца, друга у послу или такмаца, пријатеља или непријатеља, господара или роба, уточишта или неприлике, заштите или претње, жаришта привлачности или одбојности итд. Он често поприма двозначни карактер, комбинујући у себи опречне црте. У веома великом броју случајева с Другим саобраћа се помоћу знамења и симбола: гестови, речи, говор, изјаве, спољни знаци, уверљива понашања често служе као стварни темељ 'Односа с другим’”.⁶

Проучавање целог комплекса питања везаних за формирање представа о „другости”, „туђем”, „страном” захтева посебан приступ, који је најсажетије (али и најупштеније) скицирао Јохан Мартин: „Супротстављање 'Ми-Ви', прихватање и односи са страним и странцима је универзална проблемска поставка (...) како се срећу странци, то је један сталан проблем, али се он показује постојан само у својој промени. Нема валидних структура за формирање тог

3 Герт Дресел, *Историческа антропологија, Въведение*, Благоевград s. a., 86. (Издање оригинала: Gert Dressel, *Historische Anthropologie. eine Einführung*, Wien, Köln, Weimar 1996.)

4 Наведено према: Г. Дресел, *Историческа антропологија*..., 85.

5 Наведено према: Г. Дресел, *Историческа антропологија*..., 86.

6 G. Gurvitch, *Sociologija I*..., 188.

проблема, које дозвољавају да се претпоставе одговарајуће историјске форме промена.”⁷

Само такав изнијансиран приступ – разматрање постојаности проблема кроз његову промену – у препознавању и прецизирању устаљене слике о „другом”, као својеврсног одраза међусобних односа, омогућава да се успешно разматра формирање представа о „њима” које одликује и сусрет руских избеглица са балканским друштвима. Он помаже да се прилично јасно уоче и разумеју (неуједначене, а понекад чак и супротстављене) перцепције које су о руским избеглицама имале различите друштвене групе, те разнолике слике које су сами Руси формирали о „туђем” окружењу у коме су се затекли и о „странцима” који су их окруживали.

Приликом проучавања начина на који се ствара слика о „другом”, у случају руских избеглица и балканских друштава, сусрећемо се с комплексом различитих (али компатибилних) питања и садржаја који, у међусобном преплитању, граде сложен проблем. Тај проблем се може уочити на три различита, међусобно прожета, нивоа, везана за одређене манифестације и механизме стварања представа о „њима”.

Први ниво чине особине субјеката који стварају слику о „другом”. На том нивоу се могу разликовати представе:

- 1) које руске избеглице стварају о новом окружењу,
- 2) које се у балканским друштвима формирају о Русима.

Други ниво чине саме представе о „другом/туђем”. Те представе се, у зависности од садржаја, исказују у три различита вида:

1) Као (претходне) слике о „страном/другом” на основу којих су формиран, друштвено прихваћени стереотипи о „њима” – те уопштене представе, створене на основу историјских искустава, постојале су у свим друштвима чак и пре директног историјског контакта имиграната из Русије и балканског окружења. Приликом формирања садржаја тих представа обично се манипулисало општим категоријама (русофилство-русофобија, словенска узајамност, православна узајамност итд.), због чега оне представљају идеализовану, али магловиту визију „другог”.

2) Као представе обликоване на основу (првих) искустава из суочавања са „туђим/страним”: тим представама је својствено да на њихово формирање подједнако утичу и постојеће стереотипије, а и прве рационалне представе израђене у сусрету са конкретним, добрим/лошим, особинама оног „другог”, са разликама/сличностима у менталитету, поимању света, вредности, врлине или простора итд. Та слика представља својеврсно преиспитивање садржаја прихваћених у стереотипним, идеализованим представама.

3. Као слика која се обликује на основу искустава из заједничког живота са „странцима”. Такве представе одликују учвршћивање и доминација рационализованих (искуством проверених) садржаја на основу којих се формира слика о „другом”, а који полако замењују до тада доминантне стереотипне садржаје.

Трећи ниво представљају разнородни чиниоци, који, посредно или непосредно, утичу како на механизме формирања представа о „другом” тако и на

7 Наведено према: Г. Дресел, *Историјска антропологија...*, 61.

садржаје слике која се обликује и на њену сложеност. Ти чиниоци се групишу око шест основних проблема:

1) разлике у структуралним особинама групе и окружења;

2) чињенице да уопштену (целовиту) слику о руским избеглицама у балканским друштвима, односно слику о Балкану коју су формирале избеглице, можемо добити тек након анализе низова појединачних представа формираних у (о) различитим државама, друштвима и народима (па чак и различитих, противречних представа које се формирају о (у) једној култури или друштву);

3) Сазнања да руске избеглице не формирају представе о Балкану и балканским друштвима, као целини, већ о појединим државама у којима су се затекле, па чак и још уже, о појединим областима или градовима у којима су живеле; док се, с друге стране, у балканским друштвима формира веома магловита и уопштена слика о целокупном руском избеглиштву (као о трагичној, али и познатој, димензији људских страдања), а насупрот њој се стварају веома конкретне представе о групама и појединцима који су живели у балканском окружењу;

4) појаве да конкретан догађај може утицати да се (више или мање драстично) промени слика о „другом”, или да се владајући стереотип одбаци или учврсти;

5) чињенице да се целовита представа о „страном” може разградити на више садржаја који је чине, а који не морају бити исти (нпр. на представе о појединцима и групи, о култури, народима, менталитету, свакодневици, односу према „мени” и сл.);

6) појаве да је представа о „туђину” донекле (када су у питању балканска друштва) утицала на доношење одлука на подручју правне регулативе избегличког статуса, односно на побољшање/погоршање како свакодневног живота појединца тако и избегличког статуса групе.

Већ на првом, основном, нивоу – на коме се уочава да посебности две групе, које се сусрећу/суочавају, умногоме утичу на формирање слике о „другом” – јасно се могу разграничити две важне одлике.

Досељавање руских избеглица на Балкан, почетком двадесетих година овог века, представљало је сусрет две групе које су, природно, на ону другу гледале као на „странце”. Од те две групе једна је била апсолутно доминантна по свом броју, историјском, политичком, економском и друштвеном положају, и правима која проистичу из њега (група коју чине балканска друштва), док се друга група избеглица налазила у апсолутно подређеном положају у односу на ново окружење и у потпуности је зависила од њега. Избегличка група није имала никаквих реалних и стварних моћи да утиче на свој политички и друштвени положај. Појединци су у тој ситуацији могли да се одлуче за нове миграције, у потрази за бољим условима живота, тј. на реемиграцију као на крајњи, али и једини корак који им је отварао перспективу да поправе свој битно погоршани друштвени статус (а тиме и квалитет живота) и да на тај начин, макар симболично, изразе незадовољство положајем у новом друштву.

Структурне особине избегличке групе и њеног балканског окружења, недвосмислено показују да су се почетком двадесетих година на простору Балкана сусрела два потпуно различита света. Руски, доминантно урбан, који је био репрезент грађанске културе и изузетно добро образован, према свим станд-

ардима тога доба (са 12–15% високообразованих појединаца, 60–65% са средњим образовањем, 10–15% људи са основним образовањем и свега око 2–3% неписмених), на супрот коме је стајало рурално балканско социјално море (са око 80% становништва које је живело на селу), претежно неписмено (више од 50% становника), са својим патријархалним, руралним културама и традицијама, својим митовима и стереотипима и потребама још прилично удаљеним од онога што се у то време подразумевало под појмом модернизације – патријархални сељачки свет Балкана који, поготово у провинцији, није имао ни потребе, ни могућности да искористи руско знање и образовање.

На нивоу конкретних представа које су створене о „туђем/другом” приликом сусрета балканских друштава са руским избеглицама – са уважавањем фактора који су, посредно или непосредно, утицали на начине уобличавања представа и садржаје самих слика – истичу се три тематско-проблемска круга. Први представљају стереотипне представе, које су имале важност као својеврсна матрица на основу које је стварана слика о „другом”. Други, конкретне представе формиране о (у) појединим државама у којима су избеглице живеле (Турска, Бугарска, Југославија, Грчка и Румунија). А трећи, поједине комплексније представе о „другим/туђим” културама, менталитетима, погледима на свет, осећању простора итд.

Пре но што је уопште настала ситуација да се избеглице и ново друштвено окружење упознају и у међусобном контакту формирају изнијансиране представе о оном „другом”, у балканским друштвима су постојале традиционалне представе о Русији и Русима, као и магловите представе самих Руса о Балкану и балканским народима. Ти стереотипни обрасци, формиран на основу историјских искустава, нису свакако издржали испит свакодневног заједничког живљења, али су, макар у први мах, одредили међусобан однос (полазне позиције) избеглица и новог окружења. Они су у тој првој фази, заиста као знамења и симболи (гестови, речи, говори, изјаве, спољни знаци, уверљива понашања), служили за стварни темељ односа с „другим”. У највећем проценту су стереотипне представе увржене на обе стране биле концентрисане око два садржаја. Најпре око сећања и историјских представа о Русији и њеној улози у животу балканских народа, а потом и око идеализоване (магловите) представе о словенској узајамности (поготово када је била реч о Русима, Србима и Бугарима). Важно је, такође, уочити да се на највишем, политичком нивоу на обема странама манипулисало управо тим стереотипним представама. На њих се озбиљно рачунало приликом доношења званичних државних одлука о пријему избеглица и формирања официјелног државног става о њима.

Осим тога, још један елемент, који се може назвати стереотипним, имао је утицаја на формирање представа о „другом”. Познато је, наиме, да „политичка култура и традиција, обичаји и конвенције друштва, али и дневнополитичке околности, обликују стереотипне садржаје”.⁸ С тим у вези треба имати у виду чињеницу да се руско избеглиштво појавило као резултат револуционарних промена и Грађанског рата у Русији (1917–1920) и да је услед тога у великом проценту било антибољшевички настројено. Антибољшевизам,

8 Милан Ристовић, „Слика непријатеља”: Српске теме у берлинском сатиричном часопису 'Klaarderatsch' 1914–1915. године”, у: *Годишњак за друштвену историју* III, 1–2, 1996, 24.

као један од битних елемената стереотипних садржаја, играо је тако извесну улогу и у односу балканских друштава (пре свега, елита) према избеглицама, а самим тим и на стварање слике о њима. (Но, проблем антибољшевизма, у круговима избеглица и балканских друштвених елита, представља засебно питање које не потпада стриктно под тему стварања слике о „другом” када су у питању избеглице и балканска друштва. Због тога тај проблем овога пута неће бити посебно разматран, али на њега скрећемо пажњу због значаја који има као реалан историјски факт.)

Балканска друштва нису истоветно реаговала на појаву Руса у својој средини, а ни на саму идеју да се Руси нађу у њиховој средини. На ту разлику су утицали многи фактори (историјске, политичке, културне, династичке везе и сл.) који су проузроковали формирање традиционалних представа. У Југославији, Бугарској и донекле Грчкој друштва су на општем нивоу реаговала позитивно на појаву избеглица. У основи позитивне представе, која је у тим друштвима формирана, били су садржани углавном историјски мотиви (мање и мотиви свесловенске и православне узајамности) и хуманитарни разлози. Највиши органи власти у Југославији и Бугарској, приликом одлуке о прихвату избеглица, истицали су у први план управо историјске и хуманитарне разлоге. С том разликом што су власти у Југославији подвлачиле везе Србије и Русије у време избијања Првог светског рата, 1914, док су бугарске власти истицале улогу Русије у ослобођењу Бугарске 1877/1878. Тако је председник владе Краљевине СХС Никола Пашић, на редовном заседању Скупштине, 25.1.1922. године, нагласио: „Ми Срби, а и остала наша браћа, који смо доживели да се ослободимо и ујединимо, ми смо сви захвални великом руском народу што је похитао да нас спасе од погибије која нам је претила када нам је Аустро-Угарска навестила рат”.⁹ Исте историјске разлоге, али и хуманитарне мотиве, истицао је и председник Скупштине и председник „Државне комисије за Руске избеглице” Љуба Стојановић 1921. године: „Многи разлози и обзира одређују наше понашање према нашој руској браћи (...) Ту је основно човечанско осећање, ту словенска солидарност, ту – изнад свега другога – наш големи дуг према старим, новим и најновијим добрима која су нашем народу чинили толико ранији и нарочито овај исти, садашњи руски нараштај. Све то скупа заповеда нам да ову браћу не одбијемо и не оставимо без помоћи...”¹⁰ Готово у исто време, у априлу 1921. године, Министарски савет Бугарске, који је под притиском француског посланика Жоржа Пикоа дао сагласност за прихват делова Врангелове Руске армије, при доношењу коначног решења о прихвату истакао је два разлога која су га руководила у тој одлуци: „1) хумани мотив (крајње тежак положај војника и козака који су се налазили на Лемносу и Галипољу), 2) историјске мотиве – јер је реч о синовима Русије, која је Бугарску ослободила од турске власти”.¹¹ Традиционални однос према Русима и Русији био је приметан и код нижих чиновника и код обичних људи. Тако је ђенерал Милан Васић у говору

9 *Стиенографске белешке Народне скупштинске Краљевине СХС. Редовни сазив за 1921/22 годину*, Београд 1922, (25.01.1922), 204.

10 Љуба Јовановић, „Руси у нас”, у: *Нови живои*, књ. 6, св. 2, 1921, 33.

11 Дончо Даскалов, „Бялата руска емиграция в България между двете световни войни”, у: *Военно исторически сборник*, Софија, 1 (1994), 58.

грађанима Скопља, 16.2.1920, поводом пријема руских избеглица, посебно нагласио: „Наша је света дужност (...) да братски прихватимо ову нашу намучену браћу и покажемо да и у нашим жилама струји благородна крв Словенског пламена.”¹² Професор Београдског универзитета Радован Кошутих је, у извештају Министарству просвете, поводом ревизије руских кадетских корпуса 1922. године, у сличном тону истакао: „Да није било Русије, не би било Србије – то је аксиома новије наше историје; сад је настало време да се посеје семе, како би Русија, кад се успостави, поново постала неисцрпни извор наше снаге, опстанка и слободе наше Краљевине и целог Словенства. (...) Јер само ако Русија буде словенска, биће обезбеђен слободан опстанак и развој Словенства.”¹³ Док је епископ нишки Доситеј, у поздравном говору приликом доласка групе високих руских црквених достојанственика, на челу са Митрополитом Евлогијем (Георгијевским) у Краљевину СХС, подвукао: „Поздрављам вас владике, с љубављу, а такође и све вас Русе... Ми вам радо пружамо гостопримство, за све што су Руси за нас урадили. И то нису само фразе.”¹⁴ Сличним идејама и тоном одисао је и сусрет руских и бугарских официра, крајем 1921, на свечаном банкету организованом у сали официрског дома у част генерала Кутепова и Абрамова, поводом доласка руских јединица у Бугарску. У бројним здравицама истицана је радост због чињенице да је Бугарској „припала велика част – да прихвати потомке хероја са Шипке и Плевне”, и изражавана је нада да ће обновљена („васкрснута”) Русија „као моћни храст (дуб) надкрилити својом зеленом крошњом своју млађу сестру”. У истом тону руским генералима се обратило и начелник штаба бугарске армије, пуковник Топалциков, у својој поздравној речи: „Ми и ви, братски, руку под руку, ићи ћемо напред.”¹⁵ Сличне идеје биле су живе непрекидно током међуратног раздобља. Тако је приликом оснивања Српско-југословенске лиге у Сарајеву у децембру 1931. године, директор женске учитељске школе Стево Марковић нагласио: „Ми имамо неотплатив дуг према Мајци Русији.”¹⁶ Док су на другом соколском слету, одржаном у Софији од 7. до 13. јула 1939. године, домаћини организатори слета, бугарски соколи за учешће на слету доделили руској соколској дружини пехар на коме је било угравирано: „Браћи руским соколима за ванредно и достојно репрезентовање Мајке Русије на IX јуначком Сабору 1939 г. Софија. Од бугарског савеза јунака.”¹⁷ Док је један од заменика командира Југосокола командира Савеза руских сокола Р. К. Дрејлингу рекао: „Ви Руси сте имали не само технички дивну вежбу, већ сте све подсетили да без

12 Hoover Institute of War, Revolution and Peace Archives: (даље: Hoover), Paleolog Coll, box 012, f. 28.

13 Радован Кошутих, „Извештај о ревизији руских кадетских корпуса који је поднео господину Министру просвете министарски изасланик, професор Београдског универзитета, Радован Кошутих”, у: *Просветни гласник*, књ. I, св. 7–8, 1922, 165.

14 *Путь моей жизни. Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского) изложенные по его рассказам Т. Манухиной*, Москва 1994, 331.

15 Владимир Христианович Даватц, *Годы. Очерки пятилетней борьбы*, Белград 1926, 161–162.

16 А. Красильников, „Русско-Югославянская Лига”, у: *Россия и Славянство*, Париж, 26.12.1931. (АЈ ЦПБ (38), ф – 882)

17 Учасник, „В Болгарии. Второй слет в Софии”, у: *Сокольская газета*, Вранье, Но. 57–58, июнь-июль 1939, 3.

Русије нема словенства.”¹⁸ На однос према избеглицама и формирање представа о Русима, чак и у појединим деловима Грчке, такође су утицали историјски разлози и сећања: „Добро се према Русима односе Понтијци – још увек захвални за ослобођење Трапезаунта, Ерзерума итд., од Турака 1916. године.”¹⁹

Насупрот позитивној представи формираној у Југославији и Бугарској, која је у основи била базирана на историјским разлозима, у Румунији је обликована негативна представа, такође утемељена у историјском искуству. Делегат Сверуског земског савеза, који је у априлу 1922. обишао Румунију и Бесарабију, истакао је следећи однос румунских власти према Русима: „Влада се, још од заузећа Бесарабије, односи са подозрењем према руским организацијама...”²⁰ Док једно приватно писмо, из 1935. године, још драстичније одсликава такав однос: „Они који су завршили руске школе (...) постали су без икаквих права у смислу признања свог образовања (...) и у односу према Русима почеле су да се примењују мере насилне асимилације.”²¹

Сви елементи који су се могли препознати у традиционалним представама о Русима код балканских народа, имале су свој еквивалентан одраз у представама о Балкану и балканским друштвима с којима су Руси пошли у избеглиштво.

Најсликовитије примере тих представа налазимо код генерала Врангела. У свом обраћању преосталим војницима у Галипољу 22. фебруара 1922, након успешног пребацивања већег дела армије у Краљевину СХС и Бугарску, пред свој полазак у Србију, Врангел је рекао: „Пре годину дана обратио сам Вам се, рекавши да нећу отићи из Константинопоља док и последњи војник не буде испраћен одавде. Сада могу испунити своје обећање. Рођачке словенске земље широко су отвориле врата својих држава и прихватиле код себе нашу армију, док она поново не узмогне да обнови борбу с непријатељем отаџбине.”²² Исте, 1922. године, када се положај Руске армије у Бугарској погоршао због извесног зближавања владе Александра Стамболијског са совјетском Русијом, генерал Врангел је своје обраћање председнику Владе Бугарске започео речима у којима се позива управо на традиционалне представе које су формиране у ранијим временима: „1878. године, потоцима руске крви ослобођен је од вековног ропства Бугарски народ. Злим усудом, синови тих, који су слободом својом били дужници Русије, окренули су оружје против синова својих ослободилаца. Злочиначки виновници Каиновог дела уклоњени су праведним гневом бугарског народа. У години тешких невоља, остављена од свих, Руска армија је нашла прибежиште у братским по крви и вери Словенским земљама – спремна да опрости, она је с поверењем прихватила гостопримство бугарског народа. Радосно прихваћени од становништва, Руси су се лично уверили колико је бугарском народу била страна издајничка влада. Сада, по други пут, бугарска влада гура народ у загрљај смртних непријатеља националне Русије...”²³

18 Учасник, „В Болгарии. Второй слет в Софии”, у: *Сокольская газета*, Вранье, Но. 57–58, июнь-июль 1939, 2.

19 *Казаци за границей. Март 1932-март 1933*, София 1933, 83.

20 Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), фонд 5766, опис 1, дело 274, лист 2.

21 Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), ф. 166, оп. 508/3, д. 56.

22 В. Х. Даватц, *Годы...*, 147.

23 ГАРФ, ф. 9145, оп. 1, д. 54, л. 22.

Сличне традиционалне представе, утемељене у историјском искуству, средале су се и код других „обичних“ избеглица. Најчешће су биле сублимиране у фразеама о „браћи“, „братској помоћи словенском братству“ и сл. Врховна команда Руске армије, свесна какву привлачну снагу за обичног руског човека имају такве представе, чак је потхрањивала идеју о могућности пребацивања армијских, козачких јединица у словенске земље: „Још од првих дана живота козака у рејону Константинопоља и на острву Лемнос Команда је одржавала код козака наду да је у блиској будућности могуће прећи у словенске земље. Живот у тим земљама козаки су замишљали у најлепшим тоновима: иста вера, сродни језици, народи блиски по крви, свакодневном животу и историјским судбинама. Још кући, од очеве и дедова, учесника Ослободилачког рата 1877–1878. г., козаки су много слушали о словенским земљама, а посебно о Бугарској.“²⁴ Таквим идејама је било инспирисано и запажање Владимира Горског о односу европских држава према руским студентима: „Реалније облике добијају сада и одношаји према Словенству, који су раније били одвише фантастични и романтични. Упознавши све словенске земље, и друге државе у Европи, ђаштво (sic! студенти) је заједно с већим делом осталих руских емиграната, увидело, да Русија других правих пријатеља, осим Словена, у Европи и нема. (...) Једино је Словенство остало заштитницом руске мисли, и у свету малих словенских држава може руско ђаштво да утврди ко искрено воли Русију.“²⁵ Било је у тим представама и позивања на конкретне „завете“ прошлости, о чему је речито сведочење оставио познати књижевник Александар Иванович Куприн у интервјуу београдској „Правди“ 25. септембра 1928, поводом конгреса руских писаца у Београду: „Али сам срећан што сам стигао да видим Београд... Још је Пушкин завештао нама, Русима, зближавање са нашим народом. Он нам је завештао да пратимо српску културу, да је преносимо на терен руске културе, да негујемо превођење са српског...“²⁶ Сличне идеје понекад су одређивале и даљи животни пут појединца и целих породица, што потврђује образложење Николаја Зернова о разлозима који су руководили његову породицу да се определи да из Цариграда пређе у Србију: „Изабрали смо по духу родно словенско Краљевство, у нади да ће млађи чланови наше породице добити могућности да стекну високо образовање.“²⁷

Може се рећи да је стереотип о словенској узајамности можда најпотпуније, свакако захваљујући песничкој слободи, уобличио Константин Бальмонт у сонету „Слава Словенима“, објављеном у Софијском часопису „Словенски глас“:

„Рус, Чех и Лех, и Србин – четири брата,
Али између планина, шума, поља, равница
Нећу ли заборавити, у столетним маглама судбине,

24 Козаки за границом 1921–1925, Софија 1925, 2.

25 V. Gorski, „Руски студент у емиграцији“, у: *Nova Evropa*, књ. 2, св. 11, 1.7.1921, 419.

26 Наведено према: Зорислав Паунковић, „Одједи боравка Мерешковског, Зинаиде Хипијус, Куприна, Чирикова и Зајцева на конгресу писаца 1928. године у београдској и загребачкој штампани“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века. Зборник радова II*, Београд 1994, 35.

27 *За рубжом. Белград-Париж-Оксфорд. Хроника семи Зерновых 1921–1972*, Под Редакцијом Н. М. и М. В. Зерновых, Париз 1973, 13.

Бугарина, и Словака, и Хрвата?
Ја сам Словен. Моја је породица богата.“²⁸

Ипак, упркос свим традиционалним представама, стереотипним виђењима, упркос свим фразеама о братству, крви, словенству, историјским везама и међусобним преплитањима, историјским дуговањима и заслугама – реалност стварног сусрета у животу била је другачија. Упркос стереотипним представама о словенском заједништву, јединству „вере и крви“ – избеглице и окружење, једни о другима нису знали готово ништа. О томе је недвосмислено говорио А. Д. Агура, потпредседник „Руско-бугарског културно-добротворног комитета“, на првој седници комитета одржаној у Софији, 22. јануара 1920: „Треба признати, да је руски народ све до сада мало познавао бугарски народ, његову душу, његово срце; руска интелигенција је показивала мало интереса за живот братског народа. Иако идеја јединства Словена није нова, ипак! До сада њено остваривање није одмакло од прве фазе, фазе платонских жеља.“²⁹ Чињеницу да су међусобна знања о оном другом била површна, или да готово уопште нису постојала посредно потврђује сећање оца Петра Беловидова о путовању бродом у Југославију током кога је неколико руских интелектуалаца одржало иницијативни састанак за формирање руске гимназије у Београду. На самом броду током пута, након договора о оснивању гимназије, према речима оца Петра Беловидова: „Неко је саопштио да ће увече бити прочитани реферати који ће упознати Русе са земљом ка којој су сада уперени њихови погледи. Било је то 21. марта 1920. године. Географски опис земље и кратку карактеристику становништва дао нам је, сад већ покојни, старац А. В. Васиљев...“³⁰ Чак и након десет година заједничког живота могла су се још, у понеким областима, чути уверавања о непознавању две групе које су дошле у контакт. То потврђују речи Фрање Пољанца изговорене приликом оснивања југословенско-руске лиге у Сарајеву у новембру 1931. године: „Г. Фрањо Пољанец у свом концизном говору подвлачи, одмах још у почетку, да оснивање лиге није политичка акција. Два братска народа, као што су Руси и Југословени, треба да се добро упознају. Руска култура је нама скоро савршено непозната, а и уколико је познајемо, познајемо је дјеломично, површно, искривљено.“³¹

Дакле, насупрот узвишеном патосу о свесловенском јединству стајале су лекције о новој средини, стајала је реалност међусобног непознавања. Ту реалност само су потврдили први сусрети и први дани и месеци заједничког живота. Стварност је била много сложенија, много богатија него што се то могло назрети из високих и сјајних фраза. У стварности су постојали и добри и лоши људи, области повољне и мање повољне за живот итд. У стварности је постојало веома разуђено друштво, које ни на који начин није могло бити сведено под неки заједнички именитељ. Свакако, постојало је и историјско памћење, и

28 Константин Бальмонт, „Слава славјанам“, у: *Славјански глас*, Софија, кн. 1–2, 1926. (Наведено према: Андрей Николаевич Горюнов, „Из забытых 'мелочей' журнала 'Славянский глас' (1919–1933)“, у: *Славяноведение* 4 (1994), 64.)

29 *Русско-Болгарский Культурно-Благодотворительный Комитет 1920–1925*, Софија 1925, 7.

30 о. Петр Беловидов, „О начале гимназии“, у: *I Русско-сербская гимназия. Памятка. Белград 1920–1944*, New York 1986, 20.

31 „Osnivanje jugoslovensko-ruske lige“, у: *Jugoslovenska pošta*, Sarajevo, 1.12.1931. (AJ, ЦПБ (38), ф – 882.)

опште расположење јавног мњења, који су, генерално посматрано, приближавали или удаљавали избеглице и окружење. На општу слику су утицали и политички поступци појединих влада који су се директно одражавали на живот човека у избеглиштву. Постојао је, без сваке сумње, и генералан однос наклоности или ненаклоности ка другој, често изражаван познатим фразама о русофилству и русофобији. Сви ти елементи су се, неминовно, одражавали на свеукупност представе која је формирана о „оном другом”. Но, богатство живота избацивало је у први план слику тренутка, личну импресију, конкретан догађај или успут изговорену опаску око које се формирало оно што се данас назива представом о другима.

Конкретне представе о „другом/туђем” у (о) појединим балканским државама, никада нису биле једнозначне већ су увек варирале између (широко схваћених) крајности позитивно-негативно. Пратећи сусрете избеглица са новим окружењем балканских друштава, са „другим”, „њима” јасно се уочавају две чињенице. Прво, Руси су реаговали од ситуације до ситуације, схватајући као пријатељски или непријатељски конкретан гест или поступак неког појединца из окружња или локалних власти, при том су се често, без апстраховања опште ситуације, ослањали на емотивне, личне, импресије. Други важан моменат представља чињеница да опште фразе, о братству, старом пријатељству држава и нација, о словенству и сл., којима се оперисало на свечаним банкетима и пријемима у високим политичким круговима, нису имале никаквог утицаја на стварање реалне слике о „другом” приликом првог сусрета избеглица и новог окружења. Импресије су биле личне и мало су биле повезане са традиционалним стереотипним представама, као некаквим матрицама размишљања о „другом”. Једноставно, били су уочљиви или разочарење и туга због лоших поступака окружења или пријатно изненађење пријатељским реакцијама нове средине. Ако су у стварном животу преовладала разочаравајућа искуства, у односу са новом средином стварана је генерално негативна представа. Насупрот томе, ако је било више задовољства животом у новој средини и понашањем окружења, стварана је генерално позитивна представа.

Било је примера када је неки конкретан догађај или политичка одлука утицао на стварање негативног утиска, чак и у државама које су међу Русима биле на „добром” гласу због свог односа према избеглицама као групи, као што је, и у срединама у којима се Руси нису најпријатније осећали, било случајева када су посебно истицали нечији добар однос према себи. Те, веома сложене, представе о „другом” зависиле су и од онога ко их је стварао. Ако је у питању био појединац, на стварање представе утицали су не само његова емотивност и личне импресије већ и положај у новом друштву, способност прилагођавања новонасталој ситуацији итд. Због тога је слику коју је појединац стварао о новом окружењу, о „другом” била најчешћа веома лична. Истовремено на стварање представе о другом у оквиру неке избегличке организације која се бринула о животу избеглица, није утицао само њен положај (и слобода деловања) у новом окружењу или однос са државним и локалним властима, већ и општи политички положај у оквирима Заграничне Русије, али и конкретан посао који је обављан (није било исто ако је организација водила бригу о официрима, инвалидима или деци). Осим тога, представе формиране у оквирима неке организације увек су подразумевале и у себи имале укалкулисан, интерес целине. Зато су

представе појединаца биле знатно конкретније, тачно везане за одређени догађај, појаву или стање. Управо тако обликоване слике „другог” пластично показују све разлике између „нас” и „њих” у поимању живота, културе уопште, али и културе свакодневног живљења, навика, менталитета итд.

Због тога не треба да чуди појава често опречних виђења „другог”. Виђења која су без обзира на све своје разлике ипак откривала оно што је сваком појединцу заједничко у виђењу „другог”. Тако се закључак о томе да ли су, генерално посматрано, уопштене представе о избеглицама или о неком балканском друштву биле више позитивне или негативне може донети тек када се свестрано анализирају сами садржаји представа (на основу онога што је учествовалије, што се више акцентује и сл.).

Већ први сусрет са државама егзила донео је уобличавање првих представа. На траси пута којим су Руси напуштали Домовину, први додир са „другим”, „њима”, десио се још на палубама бродова који су се укотвљавали испред Константинопоља. Чекајући даљи распоред, неки за њих удаљен и имагинаран план који је одређивао њихову будућу судбину и животе, избеглице су, на плаубама бродова, најпре дошле у додир са спретним цариградским трговцима који су малим чамцима прилазили боку укотвљеног брода и исцрпљеним, уплашеним и измученим људима продавали оно што им је у том тренутку било најнеопходније, храну. Сећања на те тренутке откривају слику о цариградским трговцима, једну од најнеповољнијих представа о „другом” када је реч о балканским искуствима руских избеглица: „После осам дана наше пловидбе у правцу Константинопоља, на бродовима који су већ подигли француске заставе, стигли смо у Константинопољ. Наши пароброди су моментално били окружени чамцима, у којима су се налазили шпекуланти свих нација. Спуштали смо помоћу канапа, на пример, златне бурме, а у замену за њу човек из чамца је слао на брод једноставну земичку. Ту се одиграла потпуно отворена, ничим прикривена, плачка изгладнелих људи, измучених повлачењем и пловидбом по мору”, писао је Ераст Гиацингов.³² Готово истоветне успомене на тај период, са јасним обележјем „другог”, оставио је у својим рукописним успоменама и Иван Афанасјевич Бикадоров: „У Константинопољу, док је брод чекао даље наређење куда треба да отплови, лишио сам се свог имућства које сам имао при себи, тј. прецизно: петнаест сребрних (старих) копејки, за које су ми, купили и донели поморанцу. Имао сам још четрнаест папирних рубаља, за које је у Русији у то доба било могуће купити пола килограма хлеба, али рубље, природно, нисам могао искористити зато што су турски трговци примали искључиво 'конвертибилну валуту' – тј. сребро, злато итд.”³³

Но, када је реч о Турској, сусрет са „страним/другим” није се завршавао само на неповољним представама о цариградским трговцима. Личне импресије проистекле из свакодневног контакта појединаца, „њего” и „мене”, донекле су ублажиле први, неповољан утисак – иако се, чак и у тим делимично позитивним представама може препознати наглашавање великих разлика у културним обрасцима понашања „нас” и „њих”. Једно такво сведочанство оставио је у свом дневнику Владимир Христијанович Даватц: „Увече сам отишао у град. Свратио

32 Эраст Гиацингов, *Записки белоџо офицера*, Санкт-Петербург 1992, 84.

33 Иван Афанасјевич Бикадоров, *Воспоминания*, (рукопис), (Колекција А. Арсејева).

сам до Вороновых. Они изнајмљују собу код старог Турчина. Он је говорио само турски, но они су некако разговарали и били су пријатељи. Турчин је на свој начин штитио интересе капетана. Када је био одсутан никога није пуштао код његове жене. 'Капетан је кући, иди (код) мадам', говорио је. Капетан није кући – војниче, капетане, пуковниче – не иди мадам'.³⁴ Ипак, средином двадесетих година, са променом политичке ситуације у Цариграду, била је уочљива и промена односа турског становништва према избеглицима: „Турско становништво показивало је доста разумевања (sic! за избеглице). После одласка савезника, однос се изменио на горе, и неки козаци су, да би избегли прогањања, примили турско поданство.”³⁵

Слика о новом друштвеном окружењу у Бугарској, исто као и представе о руским избеглицима у бугарском друштву, обликоване су, такође, између две крајности. Први је представљала пријатна изненађеност, како позитивним односом новог окружења према избеглицима, тако и самим окружењем. Истовремено, важну улогу приликом стварања представа о Русима имала су историјска искуства у вези са ослободилачким ратом Бугарске, 1877–1878. године. Сliku присног односа према „њима” оставио је у својим успоменама на прве дане боравка у егзилу, у децембру 1919, у Варни, проф. Вл. Рененкамф: „Ми смо се нашли на улици. Дувао је резак хладан ветар. Станова, као што сам већ знао унапред се распитавши, у Варни већ није било. Сви хотели, чак и приватне куће, већ су били заузети од руских избеглица. На обали није било чак ни једне гостионице која би могла да нас прихвати са нашим стварима.” Када га је видео у том бедном положају, један млад морнар са брода предложио му је да се привремено настани у кући његових родитеља. Импресије Рененкамфа биле су следеће: „Породица Василев (родитељи морнара) примила нас је изузетно гостопримљиво и пријатељски. Тако се прихватају не непознати, страни људи (који уносе сујету и бригу у кућу), већ добри стари пријатељи, који су увек пријатни.”³⁶ Подједнако речита су и сведочења козака о прихвату у Бугарској, раних двадесетих година: „Само што су козаци ступили на бугарску земљу, у души им је постало ведрије, лица су постала веселија. Поделили су се по 'станицама' и 'хуторима' и разлила се, као широки талас, бескрајна мелодија козачке песме. Још у логорима, под шаторима у Бургасу и Варни, скупљали су се увече масовно Бугари, да слушају козачке песме и гледају како потомци њихових ослободилаца поносно играју 'казачок'.³⁷ Њих је нарочито импресионирао однос Бугара према „потомцима ослободилаца”: „Козаци су позивали на прославе – нпр. у дане празновања годишњица ослобођења Бугарске; официри месних гарнизона и козаци су одржавали узајамне пријатељске контакте, посећујући једни друге у дане националних празника. У селима многи су се још лично сећали Ослободилачког рата 1877. године, и понегде се певала, на пример, оваква песма:

34 Владимир Христианович Даватц, „Галлиполи. Отривки из дневника”, в: *Вестник Главнаго Правления Общества Галлитотцев*, Белград 1924, 92.

35 *Козаци за границею 1921–1925*, Софија 1925, 24.

36 Цитирано према: Дончо Даскалов, *Бялата емиграция в България*, Софија 1997, 26–27. Исти одељак из успомена Рененкамфа, само у сажетом облику, наводи и: А. Н. Горяинов, „Из забытых мелочей...”, ... 57–58.

37 *Козаци за границею 1921–1925*, Софија 1925, 4.

'Ботев и Левски – наши учитељи; козаци донски – наши спаситељи'; а понегде су се препричавале епизоде уласка козака у ослобођена села. У селима су на придошле козаке гледали као на потомке легендарних хероја (18)77. године, који су упали у невољу”.³⁸ У духу позитивног односа према избеглицима, уз подсећање на руски значај за савремену бугарску историју, обраћало се чак и деца. Тако је, у јединственом броју дечјег часописа „Беженче” С. С. Бобчев писао: „Кад ви, бугарска децо, видите руску децу избеглице, сетите се следећег: они су унучићи, они су деца оних Руса који су нешто пре четири деценије – по наређењу за нас великог Цара-Ослободиоца Александра II – кренувши из огромне руске земље, уз безброј незгода, снег и лед, прешли Дунав и Балкан, отровали са Турцима и дали огромне жртве за наше ослобођење. Њиховим очевима и дедовима ми дугујемо бугарску слободу, бугарску независност, бугарску државу.”³⁹ То је утицало на формирање генерално повољне слике о Бугарској: „Живети у Бугарској психолошки је, без сваке сумње, лакше јер овде Рус није стран, овде он неретко није само обичан радник, обележен у списковима одређеним бројем како је то уобичајено у фабрикама у Француској, већ је 'мајстор', руководилац-надзорник над домаћим радницима...”⁴⁰

Но, након извесног времена проведеног у Бугарској, формирана је нешто рационалнија представа о бугарском друштву, ослобођена наслеђених стереотипних садржаја. У тексту „О руској школи”, објављеном у руским берлинским новинама „Возрождение” изнета је следећа слика о Бугарској и бугарском народу: „У исто време од стране бугарских власти не врше се никакви покушаји да се денационализује, побугари руска школа. Све то безусловно треба приписати карактеристичној, за бугарски народ, трпеливости и изузетно брижном и пуном љубави односу његовом према руској култури и руској просвети.”⁴¹ У основи, такав однос се сачувао током, готово читавог, међуратног периода. Још 1937. године, за време једне соколске параде у Пловдиву, Руси су могли осетити непромењена осећања: „Становници Пловдива, на преграђеним улицама, први пут су видели руске соколе у њиховој лепој униформи, који су, под заставама које су се вијориле, газећи чврсто маршевским кораком, својим држањем подсећали на оне легендарне ослободиоце, чија је успомена света у Бугарској – они су били задивљени и усхићени постојаношћу и снагом руског духа. Један од месних житеља је причао; 'ја већ неколико година живим и контактирам са Русима, пратим њихов тежак рад, знам њихов материјални положај и једноставно не верујем својим очима, посматрајућих их, одевене у своју соколску униформу, сјајне, са гордо подигнутом главом, како демонстрирају своју снагу, своју солидарност и своју пожртвованост у име велике Русије.”⁴²

Супротну крајност представљало је разочарење и потиштеност коју су код избеглица изазивали поједини конкретни политички поступци власти. Пре свега

38 *Козаци за границею 1921–1925*, Софија 1925, 7.

39 С. С. Бобчев, „Ние и руското бежанче”, у: *Бежанче*, Софија, брой единствен 1921, 3 (ГАРФ, ф. 5809, оп. 1, д. 134, л. 2.).

40 *Козаци за границей. Апрель-Июнь 1928*, Софија 1928, 56.

41 Зарубежник, „О русской школе”, у: *Возрождение*, Париз, Но. 216, 4.1.1926. (ГАРФ, ф. 5809, оп. 1, д. 134, л. 19.)

42 А. Б., „Русский сокол в Софии”, у: *Сокольская газета*, Вранье, Но. 34–35, Июнь-Июль 1937, 8.

политичко приближавање владе Стамболијског совјетској Русији и омогућавање несметане делатности совјетским организацијама, совјетском Црвеном крсту и СОВНАРОД-у, које су се бавиле репатријацијом избеглица у СССР. А потом прогони и политички притисци којима су избеглице биле изложене средином 1922. године. Комитет ослобођења Русије обратио се, тим поводом, 10. јуна 1922. године, бугарској јавности следећим речима: „Становништво, ако се искључе комунисти, прихватило је Русе веома пријатељски, јер то су били наследници и представници оне Руске армије која је, 1877–1878, ослободила Бугаре од Турака и руском крвљу купила стварање независног Бугарског царства (...) Чинило се најзад да је почео некакав одмор, да је створена могућност да се у суровим, али ипак спокојним условима сачека жељени повратак у домовину. Но од априла (1922) положај се одједном оштро променио. Влада Стамболијског, тражећи упориште на левици, приближила се комунистичкој партији (...) Бугарски комунисти су повели острашћену кампању против руских официра. Нису се ограничавали на речима. Почели су да се дешавају напади и пребијања појединих официра. Била је бачена бомба у време одржавања једне руске аматерске представе у јункерској школи (...) Бугарски војници претресају Русије на најгрубљи начин. Ухапшени су подвргнути малтретирањима и увредама, а понекад их и бију, као што је био пребијен пуковник Самохвалов. При томе, никоме од њих не подносе се никакве конкретне оптужбе, и нико од ухапшених није предат суду. Све су чешћи случајеви пребијања Руса на улици (...) Такво понашање изазвало је праведно негодовање оног дела бугарске јавности која није заборавила симболички смисао братских гробница у којима су заједно упокојене кости руских војника и бугарских четника, који су ратовали 1877–1878, под руским заставама. Не гледајући на то што је, на тако давно, у Софији убијен уредник бугарских новина 'Слово', од стране 'непознатих починилаца', због свог јасно исказиваног и постојаног русофилства, део штампе смело исказује оштро противљење политици Владе.”⁴³ Сличне реакције изазвало је и то што су бугарски послодавци масовније отпуштали руске избеглице, услед економске кризе: „Тежак положај Руса у Бугарској, који је настао у последње време услед њиховог масовног отпуштања од стране послодаваца, а који је, на тај начин, условио да велики број руских емиграната буде препуштен вољи судбине, изазива неспокојство у заграничним руским круговима.”⁴⁴ Но, чак и у тој релативно негативној представи условљеној конкретним променама у окружењу, средином тридесетих година, могуће је разабрати извесне елементе разумевања за настали преображај: „Чак и само бугарско становништво страда од незапослености и прихвата сваки посао, а у Русима, као у конкурентима за запослење, са људском слабашћу, види госта који је досадио, и отуда понекад проистичу и неспоразуми...”⁴⁵

Готово истоветне крајности, пријатно изненађење и благо одушевљење срдачним пријемом избеглица у новом окружењу и благој резигнацији и непријатно изненађење појединим конкретним догађајима можемо пратити и у случају

43 ГАРФ, ф. 9145, оп. 1, д. 54, л. 9–11.

44 „Беженския осложнения в Болгарии” (ГАРФ, ф. 9145, оп. 1, д. 54, л. 8.)

45 *Казаки за границей. Март 1933 – март 1934*, Софија 1934, 6.

Југославије. Оно што се разликује у овим примерима су конкретни садржаји око којих су се формирале представе.

Долазак у Југославију оставио је снажан утисак на избеглице, на основу кога су формулисане прве представе. А. А. Хвостов је, у децембру 1920. године, у извештају „Владином опуномоћенику за смештај руских избеглица” Сергеју Николајевичу Палеологу, посебно истакао дочек избеглица: „Пре свега потребно је приметити необично топао, чак одушевљен, однос Срба према Русима без разлике. Првим групама руских избеглица које су дошле из Одесе приређивани су тријумфални сусрети током читавог пута којим су ишли, са учешћем највиших представника војних и грађанских власти и мноштвом народа који је радосно поздрављао Русе. Влада и друштво бринули су се, у подједнаком степену, да било чиме помогну Русима да се сместе.”⁴⁶ Скоро истоветан утисак у вези са пријемом у новој средини имала је и Јелисавета Жерардовна Гиљотен: „Прешли смо границу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Путовали смо још неко време и стигли у град Скопље (...) На позадини планине оцртавао се минарет, одакле је мула читао муслиманске молитве. То смо сазнали од пролазника, који баш као да су нас узимали на старање током читавог нашег пута, умиљато се смешећи, тапшући тату по рамену, частећи га цигарама, а мени су се трудили да тутну новац, али ми је тата забранио да га узем (...) На неким станицама су нас такође дочекивали, чашћавали, делили поклоне. Све је то, међутим, пролазило као у сну. Стигосмо у малу земљу Србију, почетком XX века, скромног животног стандарда (...) И тек што је преживела тежак рат, добродушно и из свег срца примала је набујалу реку 'избеглица', људи који су бежали из своје отаџбине, губили своју домовину, а у очима народа – то је најстрашнија несрећа. Нико није постављао питања ко су, шта су, зашто беже. Они су Руси, а Руси су Словени, а Словени су – увек браћа, а ако су браћа, снаћи ће се. А сада: 'Леп си ми, братушка!', осмеси, тапшање по леђима и по рамену у знак пријатељства...”⁴⁷ Сличан дочек приређен је и јединицама Руске армије, које су се из логора у околини Цариграда пребациле у Краљевину СХС током 1921. године: „Долазак руске козачке дивизије наишао је на радостан пријем у свим слојевима српског друштва. У Бевђелији је молебани и параду дивизије посетио читав град и у говорима појединих представника Срба осећала се искрена љубав према бившој Царској Русији и руском народу. На станици Врање (руске) ешалоне су дочекале српске војне јединице, господа официри и представници локалне руске колоније. Логор Руса у предграђу Врања посећивали су многи мештани, с интересовањем и љубопитљивошћу се распитивали одакле су дошли, да ли су давно били у 'Русији' и како се сада тамо живи, а када су добили одговор, горко су уздихали: 'Леле, несретна мајка Русија’...”⁴⁸ Чак и крајем тридесетих година, појединци, упознати са животом руских избеглица у различитим европским земљама, посебно су истицали пријем и живот у Југославији: „И желим да кажем неколико искрених речи руским људима у Југославији (...) Ви живите у земљи, где тако воле Русију као и сами

46 Hoover, Paleolog, box 003, f. 5.

47 Јелисавета Жерардовна Гиљотен, *Две моје домовине*, Горњи Милановац 1991, 59–60.

48 *Казаки из границе 1921–1925*, Софија 1925, 14.

Руси. (...) ви ћете добити на првом месту оно чега нема међу руским емигрантима у Западној Европи, који живе у потпуно страном за нас окружењу...⁴⁹

Но, свакако, било је и другачијих искустава, која су представљала супротну крајност. Тако је генерал Врангел, 1925. године, у разговору са аустријским амбасадором с којим се срео у возу којим је напуштао Краљевину СХС, веома разочаран, изнео много тешких оптужаба на рачун Краљевине. Жалио се на саобраћај, на администрацију, на тешко стање Руса „који се у оваквом некултурном миљеу не могу осећати угодно и прилагодити на живот...“⁵⁰ Једно карактеристично запажање може се наћи у сећањима Ирине Владимировне Халафове: „Краљ Александар је, свим силама, желео да испуни обећано гостопримство и веома, веома много је радио, но само становништво је у то време било пре непријатељски настројено. То је, свакако, било разумљиво: земља је била разрушена ратом, економија још није била обновљена, четири словенска народа различитих религија, културних наслеђа и симпатија (Словенци чак и са другим језиком) били су вештачки обједињени. Све се то није сложило, није дошло у ред. Више од половине становништва жалило се на православну хегемонију Срба. Недостатак стамбеног простора, читавог низа животних важних ствари, непријатан однос локалног становништва неповољно се одразио на судбину руских избеглица, који су се у земљи нашли по вољи српског краља кога нису сви желели (...) Нама су одредили врло примитиван, полусутеренски смештај код непријатељски настројених далматинаца...“⁵¹

Као што се из наведених примера може наслутити слика о руским избеглицама и представе које су Руси имали о југословенском друштву прилично су вариране у зависности од тога на који део земље су се односиле. На разлике у представама у (о) источном делу земље (Србија), са једне, и западном делу (Хрватска и Словенија), с друге стране, утицали су многи чиниоци, од историјског памћења до конкретних догађаја из свакодневног живота. Семе руске избеглице су не једном скретале пажњу на такву ситуацију. У тексту о животу руске колоније у Херцег Новом, из 1924. године могуће је наћи следећи закључак: „Однос Срба, а поготово начелства, је добар, а Хрвата готово непријатељски...“⁵² Слично запажање, поводом односа према избеглицама у источном делу земље стекла је и позната књижевница Зинаида Хипијус за време свог краткотрајног боравка у Београду и Србији, 1928. године: „Однос према Русима – у садашње време према емигрантима – у Србији такође природно проистиче из прошлости и у вези са њом објашњава се лако. (...) За Србију и у сећању-срца и у сећању-ума (и овамо и тамо) Русија је – једно. Русија, Руси – то су помоћници, заштитници и ослободиоци. Данас су емигранти – они исти ослободиоци само у невољи...“⁵³ Речи Зинаиде Хипијус о више него топлој дочеку Руса у Србији потврђују многи примери. Ал. Филипов је поводом

49 В. В. Орехов, „Несколько предварительных слов“ у: *Часовой*, Врхелл, Но. 236–237, 05.06.1939, 25.

50 Staatsarchiv – Wien, Archiv der Republick (AA) Bootshaft Belgrad, 1922–1925, 2, Politische Berichte 1925/Z.4/pol./1925.

51 Irina Vladimirovna Halafoff, *An autobiographical sketch*, Melbourne 1988, 19–20.

52 „Ерцегнови“, у: *Вестник Главнаго Правления Общества Галлиполицийцев*, Белград 1924, 137.

53 Зинаида Николаевна Гиппиус, „Письмо о Югославии“, у: *За Свободу*, Варшава, (АСАНУ, 14386, 2541.)

пријема избеглица у Србији, 1921. године, забележио: „Од свих словенских држава, које су прихватиле руске избеглице Србија је неоспорно најгостопримљивија и најбрижнија. Однос српског народа према избеглицама је најсрданији. У многим селима, Срби их сами позивају код себе, задовољавају се минималним киријама и показују изузетно брижан однос према њиховим потребама. Међу становништвом и избеглицама веома брзо се ствара родбинска, духовна веза, што треба посебно ценити, имајући у виду она морална страдања, која су избеглице морале да проживе. (...) Они неће заборавити, да су управо у Србији, најразрушенијој од свих држава које су ратовале, они нашли и нежност, и комфор, и потпуну могућност да живе као људи. У том погледу Срби чине велико дело...“⁵⁴ Николај Захарович Рибински је, пак, извештавајући о отварању изложбе руских уметника у Београду, у марту 1930. године, истакао: „Ми – изгнаници, ми који смо осећали чежњу у свом кутку, ми смо свуда странци. И ево, чини ми се, да је (ова) изложба камен темељац у изградњи свог руског кутка овде, у словенском Београду. Ван Београда такав кутак је потпуно незамислив.“⁵⁵ Професор Иља Шапшал је, чак, свој научни рад – превод, прераду и допуну класичног медицинског уџбеника „Анатомија човека“ Н. А. Батуева – посветио српском народу, са следећим објашњењем: „Бићу срећан ако поменути циљеви буду постигнути и ако ја овим, иако делимично, будем могао да захвалим српском народу за гостопримство према нама, руским избеглицама.“⁵⁶ Најзад, Иван Сергејевич Шмелов је у својим успоменама „Душа домовине“, следећим речима описао Србију и њен однос према руским избеглицама: „Једна земља – не из реда великих држава! – једна хришћанска земља, некадашња мала Србија (sic! која је примила руске изгнанике) дала је пример високе части, братства, савести, благородности, историјског памћења и предвиђања надоласећег...“⁵⁷

На разлоге тако неуједначеног односа према избеглицама у различитим областима новоформиране државе, указивао је проф. Радован Кошутин у извештају Министарству просвете поводом инспекције руских кадетских корпуса у Краљевини, 1922. године: „Русија је нас крвљу задужила, и ето настало је време да јој вратимо део тог великог дуга у њеној рођеној деци. (...) Ето, зашто руске школе треба сместити у најкултурније центре, насељене српским племеном, јер само Србин зна шта му је била Русија и шта јој је дужан (Хрвати и Словенци осетиће то тек доцније кад дубље уђу у нашу историју и кад другим очима буду гледали на своју прошлост).“⁵⁸ Упркос надањима проф. Кошутина, време није довело до уједначавања представе о „њима“ на просторима читаве Краљевине, разлике су и даље живеле и нарочито се исказивале у свакодневном животу. На северу земље долазак избеглица није био дочекан са нарочитим

54 Ал. Филипов, „Русские в Сербии“, у: *Общее дело*, Париз, Но. 234, 6.3.1921, 3.

55 Николай Захарович Рибинский, „Выставка русских художников в Белграде“, у: *Россия и Славянство*, Париз, 15.3.1930. (АЈ, ЦПБ (38), ф – 883)

56 Н. А. Батуев, *Анатомија човека*. Превео, прерадио и допунио Др. Илија Шапшал, Нови Сад 1923, 5.

57 И. Шмелов, *Душа родини*, Париз 1967, с. 217. (Наведено према: Михаил Назаров, *Миссия Русской эмиграции. Том 1*, Москва 1994, 32).

58 Радован Кошутин, „Извештај о ревизији руских кадетских корпуса...“, 164, 165.

одушевљењем: „Мађари (у Ади) су дочекали Русе, своје дојучерашње непријатеље, изразито непријатељски, но потом су схватили наш положај и однос према нама се како-тако поправио.”⁵⁹ Слично је било и у Апатину: „У граду се још увек осећао дух старе Аустрије и власти су приморавале власнике кућа да нас прихвате код себе.”⁶⁰ Долазак избеглица у децембру 1920. године у Дубровник такође је наишао на хладан дочек. Новинар локалних новина „Народна свијест” је овим речима пропратио долазак и боравак избеглица у Дубровнику и околини: „Ми жалимо ове људе који су морали оставити дом и домовину и потуцати се по туђем свијету, али се мисаони човијек чудом пита, зашто Француска и Енглеска не приме те људе у своје крило и не нађе им зараде бар у својим колонијама, него их дарива Југославији и другим државама на Балкану, гдје је индустрија слабо развијена, док се руско бродовље прима у француске луке. Синови Далмације морају тражити тешки крух као морнари или селити у далеке крајеве трбухом за крухом, пак Далмација уза сву славенску узајамност и гостопримство неће моћи да прими већи број руских избјеглица.”⁶¹ Ипак, један од најсликовитијих примера таквог стања представља познати „случај Јефремов”. У лето 1925. године је откривено да је Виктор Јефремов, избеглица, који је током рата радио као уговорни лекар у Руској добровољачкој армији генерала Деникина, заправо извршио превару тиме што је 1922. године био примљен на загребачки Медицински факултет као асистент, иако је само апсолвирао, али не и завршио медицински факултет у Русији. Због лажног представљања Јефремов је 1925. године у Загребу био осуђен на две године тешке тамнице, са губитком грађанске части и обавезом да плати трошкове и одштету. Тај догађај послужио је као повод загребачком дневнику „Јутарњи лист” да објави коментар у коме је садржана веома карактеристична представа о „њима”: „’Врхње’ руског друштва, руска емиграција, данас је с ријетким изузецима талог у распадању, у коме клију бактерије свих друштвених порока: прелуб с боджом и револвером, цигански живот, и похлепа за лаким стицањем, хохштаплераја и јефремовштина у свим појавама и облицима.”⁶² Ситуација се није битније изменила ни десетак година касније, средином тридесетих година: „Загреб се у многим стварима разликује од других градова Југославије а то се посебно тиче састава и живота руских емиграната. Ако у бившој Србији на многе поступке наших сународника и становништво и штампа и власт, често гледају кроз прсте, онда је потпуно другачија ситуација у Загребу – главном граду Хрватске. Овде је сваки корак Руса изложен погледу. Локална штампа баца се на најмању омашку, невелик случај, безначајан инцидент, на посебан начин их коментарише, распирује, преувеличава и са закључцима који јавно

59 Ростислав Владимирович Полчанинов, „Собрано в Сараеве”, у: *Новое русское слово*, New York, 8.3.1986, 7.

60 С. А. Кисловский, „Воспоминания”, (рукопис) (Оставштина породице Кисловски).

61 „Ruske izbjeglice”, у: *Narodna svijest*, Dubrovnik, br. 3, 19.1.1921, 3.

62 Цитирано према: Aleksije Jelačić, „Slučaj Jefremov i ruska emigracija u Jugoslaviji”, у: *Nova Evropa*, kw. 12, sv. 6, 21.8.1925, 165. Читав текст Алексија Јелачића посвећен је овом случају и представља покушај да се, аргументовано, негирају наводи из тадашње штампе у којима је створена генерално лоша слика о свим руским избеглицама.

вређају руско самољубље, свечано их предаје читаоцима, повећавајући тако и без тога присутну антипатију већине становништва према свему руском.”⁶³

Када су у питању животна искуства руских избеглица са прилагођавањем на живот у Грчкој, а посебно у Румунији – ситуација се донекле разликовала од оне у Југославији и Бугарској. То се неминовно одразило и на стварање представе о новом окружењу. У случају Грчке и у знатној мери Румуније, такође је уочљиво стварање представа изражених кроз крајности. Но, у овим случајевима представа о срданом пријему избеглица знатно је ублажена док су сегменти, детаљи и догађаји који наглашавају општу представу о неприхваћености у новој средини снажније истакнути у први план. Због тога се и стиче утисак о неповољној општој представи коју су руске избеглице имале о Грчкој и поготово Румунији.

Представе које су избеглице изградиле о Грчкој имају нешто уопштеније обележје, можда због чињенице да је укупан број руских избеглица у Грчкој био знатно мањи него у Бугарској и Југославији. Уопштену слику о односу новог окружења према избеглицама стекао је дописник часописа „Зарници”: „Када су избеглице превозили из Константинопоља овамо, претпостављало се да је то избор интелектуалаца, и због тога је Солун прихватио Русе више него радосно. Однос и бригу локалног француског конзула г. Вјета руске избеглице никада неће заборавити...”⁶⁴ Слично су стање у Грчкој, средином тридесетих година, описивали и козаци: „У смислу грађанских слобода козаци се осећају овде добро; однос према њима од стране Владе и грчког народа је потпуно коректан.”⁶⁵

За разлику од тих, донекле позитивних, представа о новом окружењу, оне које су представљале супротну крајност одисале су знатно снажнијим незадовољством животом у новој средини. Прилично осетљиви на свој нови положај, Руси су веома пажљиво учавали готово свако погоршање односа према себи. Тако је састављач белешке „Руске избеглице у Грчкој”, 1923. године са великом забринутости констатовао: „Однос власти доскоро је био искрено (наклоњен), но после преврата он се може оштро променити. Однос становништва био је доста дуго сличан, но битно се погоршао после катастрофе у Малој Азији. Не може да се не уочи да се Грци труде на сваки начин да експлоатишу Русе, мање им плаћајући за рад а неретко им и не плаћајући, користећи се тиме што Руси не знају грчки језик.”⁶⁶ Још драстичнију представу о новом окружењу створили су козаци, који су радили почетком двадесетих година у Грчкој: „Посао су козаци нашли тешко, веома тежак, у маларијној области близу града Воло(с), на ископавањима. У вези са сталним унутрашњим нередима и економском кризом у Грчкој, положај козака већ почетком 1922. постао је трагичан. Незапосленост, маларија (скоро 90% козака је преболело маларију), безосећајан однос сеоског становништва које је подлегло пропаганди о „врангеловцима” – све то принудило је козаке да беже из Грчке у Србију. Прелазили су границу пешице, илегално (...) Скоро сви који су побегли били

63 Эмигрант (Н. Н. Макшеев), „Русская эмиграция в г. Загребе” (рукопис) (Руска белоемиграција у Југославији, регистратор 4 – Библиотека Института за савремену историју, Београд).

64 „В Салониках”, у: *Зарници*, Константинопољ, бр. 2, 20.02.1921, 13.

65 *Козаки за границей. Март 1933– март 1934*, София 1934, 102.

66 ГАРФ, ф. 5780, оп. 1, д. 13, л. 22.

су скрхани, истрошени изнурујућим радом и болестима.⁶⁷ На примеру Грчке може се, можда најпластичније, пратити како појединачан, конкретан, догађај утиче на промену представе о „њима“. Реч је о познатој „Малоазијској катастрофи“ 1922. године: „Последњи догађаји одразили су се брзо и на нас Русе. Постао је лошији положај руских избеглица, услед, под један, смањења потражње за послом; под два, прилива великог броја демобилисаних војника у центре где су Руси првенствено налазили посао. Погоршању положаја избегличке масе допринела је промена односа Грка према Русима, у вези са поразом на фронту, симпатијама које је Совјетска Русија показала према непријатељу Грчке и гласинама о учешћу руских официра, па чак и целих војних јединица у саставу армије Кемала (Ататурка). Русима који су, по узрасту, војни обвезници престали су да издају визе за Константинопољ. Антипатија према Русима исказивана је, не једном, претњама масе упућеним појединим руским радницима. Савез грчких професионалних организација, обратио се Краљу са петицијом у којој се, међу осталим, тражи да се Руси иселе ван граница Грчке. Све су то симптоми одлучујућег преокрета у односу према Русима, преокрета који ће се у будућности одразити на нас кроз још веће погоршање положаја...“⁶⁸

Ипак, представе које су избеглице формирале о Грчкој нису ни приближно тако неповољне као оне које су формирали о Румунији, румунском друштву и властима. Већ су прве представе обликоване о досељавању у Румунију биле крајње неповољне, чак много неповољније у односу на слику о „дочеку“ који су им приредили цариградски трговци приликом доласка у Константинопољ. Прве групе руских избеглица почеле су да пристижу на границу са Румунијом у пролеће 1919. године – румунске власти су их дочекале без имало разумевања: „На бригаду генерала Тимановског су заборавили... Бригада је одлазила ка Дњестру, у Бесарабију. Шест хиљада људи започињало је своју одисеју, која је потрајала читав месец, у ситуацији тешких физичких одрицања и моралних понижења од стране Француза и Румуна. Када је становништво Бесарабије (sic! која је до 1918. године била у саставу Русије), дознавши о жалосном стању одреда, почело да му доноси храну, румунске власти су их растерале...“⁶⁹ Непуну годину касније, у зиму 1919–1920. године, на румунској граници су се нашли нови невољници који су у егзил кренули након пораза Добровољачке армије генерала Деникина. Дочек румунских власти мало се разликовао у односу на онај који је руским избеглицама био приређен у пролеће 1919. године: „28. јануара кренуо је по леду у (тврђаву) Акерман Одески кадетски корпус са свим предавачима и персоналом. Директор корпуса... добио је од румунског команданта дозволу за прелаз... Деца су сретно прешла преко ушћа (10 врста) и већ су се приближавала обали Бесарабије, када је одједном почела да их гађа румунска артиљерија. Кадети су се уплашили и сметени застали, међу њима је било рањених и контузованих. Не желећи да децу подвргава новој опасности, директор Корпуса је наредио кадетима да се врате у Овидиопољ... Сутрадан ујутру почеле су да се спуштају низ кеј Овидиопоља и да се растежу по леду

67 Казаки за границом 1921–1925, Софија 1925, 22.

68 А. К., „Русские в Греции“, у: *Последняя новость*, Париз, Но. 757, 1922 (ГАРФ, ф. 5809, оп. 1, д. 134, л. 4).

69 Антон Иванович Деникин, *Очерки Русской Смуты*, Том 5, Берлин 1926, 53–54.

бескрајне поворке: напред странци, потом грађанске избеглице, Кадетски корпус, болница, војничка комора и на крају армијске јединице... Одмах су пропустили скоро све странце и кадете. Провера докумената текла је веома споро и читав дан смо престајали на леду, чекајући наш ред. Када се смркло, Румуни су изјавили да преостале (људе) пре јутра не могу пропустити. Требало је преноћити на леду, под отвореним небом, по страховитом мразу и ветру... Ујутро нас је чекало ново горко разочарење. У свитање, видели смо неке људе како се враћају са румунске обале. На наше велико изненађење, ускоро смо препознали несрећне кадете. 'нас су Румуни прогнали' – рекла су нам деца...“⁷⁰

У случају Румуније, само условно се може говорити о формирању опште представе кроз две крајности. Повољна сећања на живот у Румунији су веома ретка. Један од таквих примера представља кратки текст „У Румунији“, објављен у часопису „Зарници“ у фебруару 1921. године: „Кримске избеглице пребачене из Константинопоља у Румунију смештени су у околини Констанце, у бањи Текер-Гиола. Избеглице се смештају у бањске објекте. Румунска влада, од француских кредита, обезбеђује храну. Уопште, положај избеглица који су допали у Румунију, је задовољавајући. Осећа се недостатак обуће и одеће, но ту у помоћ прискаче Амерички Црвени Крст. Општа управа над избеглицама поверена је румунском министру војном, а за судбину избеглица заинтересован је и краљевски двор, посебно краљица која је веома срдачна (...) Избеглицама, још увек, није дозвољена слобода кретања, но нема сумње да ће имућнији део избеглица, који може да живи од свога новца, добити дозволу да оде у Бесарабију и друге области.“⁷¹ Ова представа, обележена веома уздржаним тоновима према другом, „њима“ новом окружењу, представља ону крајност у којој се може препознати задовољство што су избеглице, после великих недаћа и лутања, најзад добиле прилику да живе колико-толико мирним животом. Но, већ и у њој се могу препознати бројна ограничења која су, како су то избеглице перцепирале, наметала власт.

Представе о „другом“, у којима се, у низу појединачних примера, открива разочарење новом средином, показују рестриктиван однос власти према избеглицама, препун ограничења, забрана и притисака. О томе су, недвосмислено, писали и појединци и организације које су се бринуле о избеглицама. С том разликом што су појединци описивали конкретне догађаје у којима се, на микрореплици, преламао тај општи однос, док су представници организација формирали генералну представу. Такво стање се, можда најдраматичније, одражава у писму председника Савеза руских студената у Румунији, Г. Мишина, упућеном 9. фебруара 1923, централи ове организације у Праг, у коме се говори о пребацивању групе лица, 35–40 људи, из једног логора за интернирце у други: „Одредишни пункт, како на дан одласка, тако и током пута, није нам био познат, и тек када смо пришли на приближно 100 км до одредишта, сазнали смо да нас шаљу у град Фагараш – мали град провинцијског типа. Расположење међу студентима Савеза, и избеглицама уопште – знатно се покварило, јер је свима био познат живот Руса у Фагарашу (група руских избеглица која је својевремено пожелела да напусти Румунију била је затворена у старој тврђави у Фагарашу,

70 Ф. Штейнман, „Отступление от Одессы“, у: *Архив русской революции*, т. 2, Берлин 1922, 91–92.

71 „В Румунии“, у: *Зарници*, Константинопол, бр. 2, 20.02.1921, 13.

и према њој је примењиван, скоро, затворски режим). Румунски командни састав, који руководи нашим животом остао је исти и било је јасно да ће се наш положај битно погоршати: опет ће почети репресије, самовоља и бахатост каплара и водника, за најмање грешке појединца биваће сви затворени у мрачним зидинама замка, који има своју историју малте-не од 9–10 века (...) Чак је немогуће изаћи изван замка (...) Најздравији и највиталнији, бежали су у Букурешт, Мађарску, Бугарску, Србију, Константинопољ и Праг, где су, неки, уз помоћ локалних студентских организација, успели да се упишу на факултете. Током пута за Фагараш успела су да побегну два члана Савеза.⁷² Мање драматичну, али подједнако речиту слику стања у Румунију дао је А. Ејлер, у извештају привременом Главном комитету Сверуског савеза градова, у априлу 1922. године: „Влада се још од времена заузећа Бесарабије с великим подозрењем односи према сверуским организацијама и зато је рационалније радити линијом најмањег отпора (...) Друштвеног и политичког живота у Букурешту, на начин на који се испољава у Константинопољу, Софији и Београду, уопште нема. Нису отворена друштва и савези, нема руског дома, нема руске кухиње. Једино место у Букурешту где се Руси могу окупити је руска црква, која апсолутно нема средстава и једва је одржавана од стране Црквеног савета. У Букурешту излазе само једне руске новине 'Букурештанске новости', али да би се схватио њихов карактер довољно је указати на чињеницу да су те новине у читавом низу бројева штампале 'мемоаре' Махноа, који је једно време живео у Букурешту."⁷³

Веома комплексна слика створена, на нивоу конкретних представа, у (о) појединим државама и народима, о „туђем/другом“, представља само један део свеукупне представе формиране у међузависном односу МИ – ОНИ. Да би се стекао увид у целину обликованих представа, неопходно је размотрити и трећи тематско-проблемски круг – различите садржаје о „другим/њиховим“ културама, менталитетима, погледима на свет, осећању простора итд.

Упркос свим модалитетима и варијацијама у распону од пријатног изненађења и међусобног пријатељског опхођења, до нескривеног незадовољства и антипатија према „другом“, у представама које су формиране јасно се могу уочити и садржаји који показују сусрет два, заправо, потпуно различита и непозната света. Тих година су се међусобно суочили и упознали носиоци по много чему различитих културних образаца, менталитета и навика. Али је истовремено то био и својеврстан сусрет људи са севера са природним окружењем југоисточне Европе, па чак и са новим метеоролошким приликама на које нису били свикли, а које су им биле непознате и стране, подједнако као навике и културне специфичности новог окружења. Друштвене заједнице Балкана суочиле су се, опет, са људима који су имали потпуно другачије осећање простора и времена, различите погледе на свет, на однос према деци, супротном полу и властитом телу, који су били удаљени од патријархалних и традиционалистичких норми важећих на Балкану. Тако су, посматрано из руске перспективе, услови живота у Бугарској били „сурови али спокојни“.⁷⁴ Суботица, у том

72 ГАРФ, ф. 9145, оп. 1, д. 370, л. 4–5об.

73 ГАРФ, ф. 5766, оп. 1, д. 274, л. 2.

74 ГАРФ, ф. 9145, оп. 1, д. 54, л. 10.

тренутку други град по броју становника у Краљевини СХС, била је, према њиховим схватањима величине и простора, „мали погранични град“.⁷⁵ Док је директор Руског кадетског корпуса у Сарајеву генерал Адамович тужно прокоментарисао понашање југословенског краља Александра приликом посете корпусу, када се није појавио на јутарњој служби у цркви и није разговарао са ученицима: „Ето, потпуно другачији обичаји.“⁷⁶ Изненађење су изазивали чак и гурмански специјалитети карактеристични за ова подручја. Тако је Владимир Иванович Лебедев, добар познавалац Бугарске, током свог другог боравка у тој земљи 1923. године, прокоментарисао са немалим изненађењем уобичајено балканско послужење у специјалним ситуацијама, које су припремили домаћини: „За госте се служи прасе печено на ражњу. Необична ђаконија...“⁷⁷ Борис Павлов, питомац Другог кадетског корпуса смештеног у Стрњишу, самокритичан према себи и својим друговима, успео је у својим успоменама прилично пластично да опише тај сусрет два различита света: „Гледајући сада уназад, види се колико непријатности смо учинили околини (тј. месном становништву). Ми, који смо дошли однекуд издалека у тај тихи забачени део бивше Аустро-Угарске, који је настављао да живи својим старим патријархалним животом. Прљави, гладни, полуодевени, груби и распуштени, при том још и не нарочито педантни у односу према приватном власништву (углавном што се тиче дрва, повртњака и вртова), за оне који нису знали шта смо морали да преживимо, ми вероватно нисмо били нарочито привлачни...“⁷⁸ Изненађење новим природним окружењем и климом било је често и прилично изражено. Тако је Иван Афанасјевић Бикадаров, очито навикнут на дуге и хладне зиме, са немалим изненађењем забележио: „Уживао сам у топлом сунцу (у Пиреју је, током марта, пролеће у пуном процвату).“⁷⁹ Док је Јелисавета Гиљотен ту разлику исказала на веома специфичан начин: „Пред крај вечере, после обавезних комплимената домаћици за обилна и укусна јела припремљена њеном руком, појавила би се гитара. Балканске ноћи су тамне, са ниско спуштеним небом, које као да вас заогрће врелим плаштом. И наједном песма! Руска песма! Руској песми тесно је под јужним небом, њој треба простор, високо небо...“⁸⁰

Но, нису само Руси били изненађени животом у новој средини и новом средином самом по себи. У балканским друштвима сама појава, а нарочито одређени поступци Руса који су откривали потпуно другачије навике и културу, наилазили су на немало изненађење. Тако је дубровачка штампа пренела запрепашћење локалног становништва, које је првог дана нове 1921. године имало прилику да посматра како се Руси купају у мору и сунчају „као да смо у пролећу, а не усред зиме“.⁸¹ Неколико месеци касније, у мају исте године у

75 Гр. Екатерина Сергевна Эристова, Воспоминания, (рукопис) (Колекција А. Арсењева)

76 А. В. Ейснер, „Путь в эмиграцию. Сербия, Прага“, у: *Русская эмиграция в Европе 20-е – 30-е годы XX века*, Москва, 1996, 259.

77 Владимир Лебедев, *У земљи ружа и крви. С предговором Косије Тодорова*, Београд 1934, 36.

78 Борис Павлов, „Мы и Словенцы в Стрнице“, у: *Кадетская переписка*, New York, 8 (1974), 27.

79 И. А. Бикадаров, Воспоминания, (рукопис), (Колекција А. Арсењева).

80 Ј. Гиљотен, *Две моје домовине...*, 65–66.

81 *Narodna Svijest*, Dubrovnik, 05.01.1921.

Херцег Новом су се појавили први нудисти. Наравно Руси. Домаће становништво је било веома узрујано. Локалним властима су почеле да стижу бројне притужбе на понашање придошлица у којима је истицано „да се руске избеглице купају потпуно голи”, и у којима се тражило због „јавне саблазни” да општина „изволи на темељу прописа издати забрану купања без односних купалишних хаљина”.⁸²

Ови, наоко површни али интригантни, примери представљају уочавање „другости” на нивоу свакодневице. Нешто сложеније представе, којима се исказују разлике у културама, менталитетима, односу према свету итд., могу нам послужити као „огледало у коме се препознајемо” а које нас провоцира да се, обогаћени искуством сусрета са „њима/странцима”, замислимо над неким релевантним питањима о себи која иначе не бисмо поставили без сучељавања са „туђим”. Поготово што у садржајима тих представа нема много трагова уобичајених идеализованих стереотипија, а још мање свесне намере да се нешто омаловажи или неко увреди. Напротив. Те сложене представе могуће је груписати у три тематско-проблемска круга.

На првом месту је слика о „провинцијализму”, о привредном, урбанистичком и модернизацијском заостајању овог простора у односу на друге делове Европе, али и у односу на Русију с почетка века. Занимљиво је да се опште место „(Западно- и Средњо-) европског поимања друштава на Истоку (укључујући и Балкан) где се у првом реду инсистира на њиховој ’заосталости’, ’традиционализму’, ’мистичности’, док је ’Европа’ увек ’прогресивна’, ’модерна’, ’рационална’...”⁸³ – готово у потпуности препознаје и у представама руских избеглица. Важно је уочити да је и у интелектуалним круговима руског избеглиштва на Западу постојао својеврстан стереотип о друштвеној заосталости у државама Балкана. Зинаида Хипијус, је, описујући Србију 1928. године, оштро критиковала такав став: „Наша емиграција, париска (или ’француска’) има веома тврду и стару представу о Југославији, толико стару и снажно укорењену да нико чак нема никаквог интереса ни да је преиспита. Ево то је та представа, свакако у најгрубљим цртама: полуевропска Србија, земља на немирном Балкану (где увек пуцају), Београд – нешто налик великом селу, још увек с турском прљавштином, лење свакодневице (када не пуцају) и са специфичним национализмом. Природно утичиште за (sic! руске) монархисте...”⁸⁴ Постојање тог стереотипа потврђују и речи Александра Ивановича Куприна: „Мој пријатељ Немирович-Данченко причао ми је да је Београд у току рата 1877–1878. године, када га је он видео, био село које се давило у блату, све од дрвета, а само је краљ имао дивни двор од камена на једном спрату. Шта да се каже о садашњем Београду који расте из дана у дан као у вилиној причи?”⁸⁵ Слични стереотипни сижеи препознатљиви су и у неким виђењима Бугарске: „Раније је само Бугарска била означена као земља незапослености, као пољопривредна земља, без развијене индустрије и са сиромашним станов-

82 Архив Херцег Новог, Општина Херцегновска 261, 349.

83 М. Ристовић, „Слика непријатеља...”, 26.

84 З. Н. Гишиус, „Письмо...” (А. САНУ, 14386, 2541).

85 Наведено према: Зорислав Паунковић, „Одједи боравка Мерешковског, Зинаиде Хипијус...”, 37.

ништвом, осим тога земљу је притискао и тежак послератни (мировни) уговор...”⁸⁶

Но, упркос томе што је реч била о стереотипији, многи сведоци који су посетили ове просторе, нарочито двадесетих година овог века, увелико су својим импресијама потврђивали такву слику. Митрополит Евлогиј (Георгијевски), изузетно проницљив и пажљив посматрач, на следећи начин се сећао Београда с почетка двадесетих година: „Почео сам да посматрам Београд. Скромне, ниске куће, лоши мостови, мало спољашње културе и печат провинцијализма и Истока, али пријатан и мио, у својој патријархалности, град. Однос становништва према Русима је био дирљив. У трамвају кондуктер ’А Рус!’ – и одбија да узме паре за карту”⁸⁷ О заосталости ових простора карактеристично сведочење оставио је Владимир Лебедев, описујући Бугарску 1923. године: „Сиромашна је културом ова земља. Далеко је она од окованог у челик, фабричког Запада. Вечита препона између њега и истока, трагична позорница непрекидних ратова, устанака и паљевина. Како су ту могле нићи вароши, како се ту могла расцветати култура?... Али у колико је слабија култура у њој, у толико се више к њој тежи. (...) Али, ако је Бугарска сиромашна културом, богата је својом плодносном њивом, својим планинама, својим шумама, морем и Дунавом, богата житом, грождем, вином, дуваном, пиринчем, свилом и ружама (...) Богата је истрајним, трудољубивим, жудним знања, трезвеним сељаком. Шта још? Све, што је потребно, да би се изашло на широк пут културе. Али опасна је судбина малих држава. Тесне су им границе, уски хоризонти, скучени размаси. Њима је лакше но великим државама, да падну у проташтво. Нарочито овде на Балкану, особито Бугарској, која је стиснута са свих страна, која још није утрла чврсте путеве ка култури. Веома је лако заћи у старо варварство...”⁸⁸ Карактеристичан пример виђења ових простора може се наћи у сећањима Н. М. Зернова: „Први утисак био је потпуна разлика између Београда и Цариграда, који само што смо напустили. Уместо кривих и уских улица са њиховом бучном, колоритном масом, уместо реских узвика трговаца и непрекидног брујања аутомобила, уместо сујете и хаоса Истока, затекли смо се у тихом, провинцијалном граду, који је у нечему подсећао на јужну Русију. Саобраћај је био слаб, улице су биле широке, испуњене једносратницама и двосратницама. Нико никуд није журио. Са занимањем сам посматрао пролазнике, желео сам да одгонетнем карактер народа, с којим је требало заједно живети. Срби нису личили на Русе. Црна коса и загасити тен њихових издужених лица подсећали су на Исток, али истовремено у изразу очију било је нечег словенског, мекшег него код Турака или Грузина.”⁸⁹ Још драстичнију представу о заосталости оставили су сведоци који су, тих година, посетили провинцију. Познати позоришни редитељ Јуриј Љвович Ракитин је о свом боравку у Врањској Бањи 1923. године оставио следеће сећање: „Целог живота стремим да продрем на Запад, а стижем на

86 *Казаки за границей. Март 1933 – март 1934*, Софија 1934, 34.

87 Митрополит Евлогиј, *Путь моей жизни...*, 332.

88 В. Лебедев, *У земљи ружа и крви...*, 55–56.

89 *За рубежом, Белград-Оксфорд. Хроника семьи Зерновых...*, 14.

Исток. Ето и сада: не само да сам у Србији, већ на самој граници са Македонијом. Примитиван живот и опхођење огледају се у свему. Нико ти се не обраћа са 'ви'. У собу улази ко и када хоће. Још је добро ако је то квочка са пилићима или ћурка; горе је ако затекнете Циганку како претура по вашем столу. А када вас у рано јутро, стојећи крај кревета, буди непозвана млекарица – то вас избаци из сваке равнотеже...⁹⁰ Представу о „заосталости“ допуњавала су и сведочанства о сусрету балканских друштава са савременим техничким достигнућима. Тако је Владимир Лебедев 1923. забележио реакцију житеља бугарске провинције на „ново“ чудо технике тога доба, аутомобил, слику која је мање-више била карактеристична за читав простор Балкана, чак и деценијама касније: „Наш аутомобил изазива у селима необичну пажњу. Деца, да мноштва деце у Бугарској!, деца извирују из школских прозора, трче за нама по улицама, весело вичу за нама умиљате поздраве...“⁹¹

У сличном тону описивале су избеглице и сусрете и стапања различитих култура на овом простору. Тако је 1925. године Ракитин писао о Сарајеву на следећи начин: „У тихој ноћи стојим пред историјским мостом одакле је пуцао Гаврило Принцип. 'Одавде је све почело' – а у души ми се открива нека посебна психолошка археологија. Хучи река, изнад белих минарета и вртова клизи месец по пернатим облацима... Чудесна источњачка сценографија у духу наших старих уметника – романтичара. С оне стране реке из кафанабашчи допире песма Цигана, а овде, иза мојих леђа, неочекивано се дижу ролетне, пали електрика, кикоћу жене и неко бубња фокстрот. Две културе, Азија и Европа, повезане су овим мостом.“⁹² Док је митрополит Евлогиј оставио, по тону слично, сећање на сусрет са Србима из околине Новог Сада: „После ручка (sic! српски парохијални) свештеник ми је предложио да ме упозна са животом његових парохијана. (...) Обишли смо петнаест имања. Улазио сам код сељака, разгледао њихове куће и домаћинства. Потпуно богатство. Свуда узорна чистоћа и спољашња култура: струја у шталама, коњушницама и др. – наслеђе аустријске културе (...)“⁹³ Важно је нагласити да запажања о заосталости нису представљала унисону и непроменљиву представу о овим просторима, и да су избеглице уочавале назнаке првих промена и развоја средине у којој су се затекле. Ракитин је писао: „Млада држава изграђује се и реконструише у пуном замаху, у западноевропском духу. Ничу зграде, трасирају се нове улице, калдрму замењују асфалт и цемент.“⁹⁴ Крајем тридесетих година В. В. Орехов је уочио већ потпуну промену: „Стари Београд је исчезо или исчезава, на очи његових данашњих житеља: (...) но он је последњих година постао велики европски град са вишеспратницама, са дивним и изнова трасираним улицама, са богатим продавницама.“⁹⁵ У исто време овдашњи интелектуалци нису могли да не примете да

90 Алексеј Арсењев, „Ракитин међу руским емигрантима“, у: *Зборник Майице српске за сценске уметности и музику*, 16–17, 1995, 252.

91 В. Лебедев, *У земљи ружа и крви...*, 37.

92 А. Арсењев, „Ракитин међу руским емигрантима...“, 252.

93 Митрополит Евлогиј, *Путь моей жизни...*, 335.

94 А. Арсењев, „Ракитин међу руским емигрантима...“, 250.

95 В. В. Орехов, „Несколько предварительных слов...“, 7.

су дошљаци, „странци“ носиоци неке другачије „веће“ културе. О томе сликовито сведочи једна опаска Милана Ђурчина, власника и уредника часописа „Нова Европа“: „... гдегод их (sic! руских избеглица) има у већем броју, они уносе једну ноту питомости и веће културе, тако да управо жалимо што се у односима према нашем елементу држе редовно резервисано и без пуног поверења.“⁹⁶

У другом тематско-проблемском кругу истичу се представе које исказују разлике у менталитетима и у којима се, посебно, могу препознати неке карактеристичне црте „нашег“ менталитета. Тако је митрополит Евлогиј, описујући своју посету парохијанима новосадског проте запазио: „Тешко је описати гостопримство српских сељака. Свуда су ме наговарали да ручам и свуда је сто био препун јела. Морао сам да прихватим да 5–7 пута ручам, да не бих увредио вредне домаћине...“⁹⁷ Веома сликовит опис „њиховог“ менталитета дао је и Владимир Лебедев: „Притисак турског ропства гњечило је подједнако и високо и ниско, и доводио је и једно и друго до њихова врхунца. Много остатака из тог страшног времена има у Бугаринову карактеру, величина и издајство и дандањи воде борбу међу собом у већ слободној земљи. И упоредо са храброшћу и пожртвовањем гнезди се завист, наслеђена још из оног врремена, када је безбрижни сусед Турчин имао све, и све имао боље. Заједно с трудољубивошћу и обожавањем слободе борави насиље, које је још до недавно било једини закон на Балкану.“⁹⁸ Са сличним, препознатљивим цртама „нас“ можемо се сусрести и у сећању Јурија Ракитина на проблеме које је имао са обезбеђивањем стана у Београду: „Београд је лично на сиромашан мали град. Блато на све стране. И оскудица станова. Једва смо нашли једну собу. Али из ње смо, после месец дана били избачени, јер соба је била 'потребна за газдаричину родбину'. Из Позоришта је, међутим, одмах телефонирано у квартал и ја сам свечано био враћен у стан. А после ове операције, члан кварта затражио је од мене љубазност да издејствујем да његова ћерка добије позоришни костим за маскенбал.“⁹⁹ Сличан утисак о менталитету „њих“ стекао је, приликом свог кратког боравка у Београду и Дмитриј Сергејевич Мерешковски, који је изнео у разговору са новинаром „Политике“, објављеном 5. октобра 1928. године: „Ако би се једном речи хтело да изрази супротност свега што смо видели тамо у Западној Европи и овде, могло би се рећи: тамо је све сложено, овде је све једноставно. Једноставност, интимност и фамилијарност виде се овде свуда: у разговору, изразу лица, изразу гласа, у томе што, на пример, наша стара служавка овде тапше мене по рамену, а Зинаиду Николаевну (Хипијус) обгрљује око струка, или у томе што недалеко од европских улица засутих електричном светлошћу, мирни сеоски волови леже на калдрми и преживају, или опет у таквом детаљу што, на пример, ваше министре и знатне личности зову деминутивима: Миша, Веља, Воја...“¹⁰⁰ Но, поједини примери указују на озбиљније несличности у мен-

96 Ћ.(určin), „Руски емигранти“, у: *Nova Evropa*, књ. 12, sv. 6, 21.8.1825, 163.

97 Митрополит Евлогиј, *Путь моей жизни...*, 335.

98 В. Лебедев, *У земљи ружа и крви...*, 50.

99 А. Арсењев, „Ракитин међу руским емигрантима...“, 250.

100 Наведено према: Зорислав Паунковић, „Одједи боравка Мерешковског, Зинаиде Хипијус...“, 33–34.

талитетима. Митрополит Евлогий је те разлике подвукао на примеру српских монахиња које су приступиле Леснинском (руском) женском манастиру смештеном у Хопову: „Она (sic! мајка Јекатерина, настојница Леснинског женског манастира) је примила у Хопово неколико Српкиња; као резултат различитости схватања и менталитета, Српкиње нису могле да се слију са руским монашким језгром, њима се придружило неколико руских монахиња и новоформирана група је основала нови манастир 'Кувешдин', српски.”¹⁰¹ Важно је напоменути да су Руси обраћали пажњу и да су истицали поједине специфичне манифестације локалних балканских размимоилажења. Тако је митрополит Евлогий забележио: „Сећам се једанпут су ми оне (sic! газдарице код којих је становао, а које су му давале часове српског језика) показале књижицу: песарицу. У низу песама прва је била српска химна. На њој се нисам задржао и почео сам да прелиставам даље, а када сам дошао до бугарске химне 'Шуми, шуми Марица...', сетио сам се семинарије, где смо је ми, семинаристи, певали и запевао сам је. Гледам, лица мојих домаћица су се смрачила и ућутале су. О чему се ради? 'Ви сте српску химну прескочили, а бугарску сте запевали... Тако је увек било: Бугарска је за Русе ћерка, а Србија пасторка...' – објасниле су ми оне изненадну промену расположења.”¹⁰²

Најзад, изузетно су важна запажања самих избеглица о разликама у верским обичајима, која донекле доводе у сумњу наше, општеприхваћене, стереотипе (преко којих се потхрањује русофилство) о православљу као заједничком именитељу балканских Словена и Руса, према којима нам је иста не само православна вера већ и верска пракса и исповедање вере. У вези са тим митрополит Евлогий је приметио: „Адвокат, човек верујући, као и многи Срби, у цркву је одлазио ретко. (...) У српским храмовима народа је обично мало, али своју православну веру они воле и чврсто је се држе.”¹⁰³ Такође је значајно и његово запажање о женском монаштву у Србији: „Долазак Леснинског манастира имао је за Србију велики значај. Ствар је у томе да је српско монаштво било већ давно замрло. Последњих векова у Србији није било ни једног женског манастира и Срби су почели да то сматрају потпуно нормалном појавом. 'Наше српске жене су неспособне за монаштво' – говорили су ми неки Срби мирјани. Стварност је такво расуђивање оповргла, монаштво се појавило поново, само када су се појавиле жене способне за организацију манастира. (...) Од тада се женско монаштво (са Фрушке горе) пребацило у друге епархије – речју, замрло женско монаштво у Србији је поново оживело.”¹⁰⁴ Значајно запажање о разликама у верској пракси оставила је и Зинаида Хиппијус: „Српско православље није у потпуности идентично са руским православљем. Ниже или више, лошије или боље – то је сад друго питање, али није исто: животније је и народније, простије је и што је најважније – веселије је.”¹⁰⁵

101 Митрополит Евлогий, *Путь моей жизни...*, 340.

102 Митрополит Евлогий, *Путь моей жизни...*, 333.

103 Митрополит Евлогий, *Путь моей жизни...*, 334.

104 Митрополит Евлогий, *Путь моей жизни...*, 339–340.

105 З. Н. Гиппиус, „Письмо...” (АСАНУ, 14386, 2541)

Уочавајући бројне разлике између „нас” и „њих”, руске избеглице су, ради лакшег прилагођавања животу у новој средини, покушавали да своје представе о „другом/новом” рационализују, истичући примере који су се умногоме подударали са нечим што им је било познато, некако фамилијарно, а тиме и блиско. На тај начин су избегавали да свој сусрет са новим окружењем доживе као суочавање са нечим потпуно непознатим и другачијим, што би могло изазивати нелагодност, одбојност а можда и страх, али су тиме, истовремено, откривали и свој жал за напуштеном Домовином. Тако је В. В. Орехов, уредник и издавач познатог избегличког часописа „Часовой” из Брисела, приликом посете Југославији, 1939. године забележио следећу импресију: „С тврђаве која се зове Калемегдан пружа се чудестан по својој лепоти поглед на Банатску равницу: има у њему нечега од фрагмената погледа над Дњепром у Кијеву.”¹⁰⁶ Слично осећање да се сусреће са нечим познатим имао је и Николај Захарович Рибински: „Долина Дунава – Банатска равница, прослављене у читавом свету за бог своје богато-зрнасте, крупне златасте пшенице... Стара Србија, која је изгубљена између Балканских планина личи на нашу Малорусију (Украјину), где живе бркати земљорадници и носе исте онакве капе као и наши хахли...”¹⁰⁷

На самом крају намеће се закључак који ни на који начин не може бити једнозначан, већ само потврђује теоријску поставку према којој је проблем стварања представа о „другом/туђинима” постојан само у својој сталној променљивости.

Свакако да слика коју су Руси створили о Балкану није била ни једнообразна, па чак ни уједначена. Исто се то може рећи и за представе које су у балканским друштвима формиране о Русима. Оне су се прилично разликовале од државе до државе. Најуједначеније су биле представе о избеглицама обликоване у Бугарској и Југославији, уосталом као и слике које су Руси формирали о те две словенске државе. Битно другачије биле су представе о Румунији и Турској. Слике о „другом/њима” (са обе стране) биле су веома сложене, разнозначне и богате. На нивоу општих запажања може се говорити о генерално (Југославија и Бугарска) и делимично (Грчка) позитивним представама, те о генерално негативним представама (Румунија и Турска), које су узајамно формиране. Но, нити су сви слојеви становништва у тим државама једнако гледали на Русе, нити су Руси стварали унисоне слике, не правећи разлике у односу средине према себи. Напротив, њихове представе представљају сложену анализу новог окружења. То је била анализа емотивно осетљивих људи, натераних на изгнаништво, понекад можда и критичнија но што је била сама стварност, али зато и знатно пажљивија и детаљнија. У њој се осећа и снажна перцепција конкретних манифестација свакодневице и разлика у менталитетима, навикама итд. Ипак, у свим тим представама, најколоритнијим када су исказиване кроз крајности, могуће је препознати одраз реалног живота у

106 В. В. Орехов, „Несколько предварительных слов...”, 7.

107 Николай Захарович Рибинский, „Карта Югославии”, у: *Часовой*, Вухелл, Но. 236–237, 05.06.1939, 7.

новој средини. Живота који је имао своја правила и наметао свој ритам, и у коме није било места за једнообразне, „црно-беле” представе о „њима”, нити идеално „добрих” и апсолутно „лоших” људи. Због тога је и конкретна представа о „њима”, проистекла из стварности живота, показивала да је универзални проблем односа према „другом” био постојан само у својој променљивости. Наиме, слика о „њима” је драстично варијала и мењала своје садржаје и конотације у различитим социјалним слојевима. На такав однос указивао је С. Н. Палеолог, „Владин опуномоћеник по питању руских избеглица у Краљевини СХС”, у тајном извештају генералу А. С. Лукомском од 3. септембра 1921. године: „Без било каквог прекора односе се према нама припадници више класе (власт, свештенство, интелектуалци, официри). Сви они одлично схватају улогу Русије за Србију и у прошлости и у будућности, помоћ осећају као свој дуг (...) Средња класа (жители градова и трговци) савршено су равнодушни према Русима, гледајући у нама елемент погодан за експлоатацију (‘дери нам кожу са леђа’, посебно за себе) и увек настоје да заподену разговор на тему о томе како Срби издвајају три милиона за Русе. Осећања симпатије (...) веома су ретка. Сељаци, са којима смо имали веома мало контаката, односе се према нама добродушно, али су у искреној недоумици и стално нас питају: ‘Зашто смо допутовали из Русије?’”¹⁰⁸ На готово истоветан закључак, о односима различитих слојева становништва према избеглицама, упућује и следећа белешка о стању у Бугарској: „Однос становништва према козацима, по њиховом доласку у Бугарску, био је, уопштено, добар, на селу – бољи, него у граду, а од стране сељака – бољи, него од стране радника. Званична лица односила су се са наклоношћу (...) У градовима, партијска интелигенција се односила према козацима уздржано.”¹⁰⁹ Тај неуједначен однос различитих социјалних слојева према избеглицама, нарочито се заострио са продубљивањем економске кризе у Бугарској средином тридесетих година: „У моралном односу у Бугарској је знатно боље него у другим земљама. Однос бугарске администрације, посебно војне, је веома добар, однос интелигенције и послодаваца је веома наклоњен, и само је однос радника Бугара и Македонаца, и професионалних организација, којима представљамо конкуренцију за посао, ненаклоњен, а понекад чак и непријатељски.”¹¹⁰

Те представе у потпуности откривају механизам формирања слике о „другом”. Друштвене елите, сигурне у свом положају и привилегијама могле су себи допустити стварање идеализованих представа о „њима”, представа које су имале мало додирних тачака са реалношћу заједничког живота (а много више са прихваћеним стереотипима). Но, реалан контакт новог окружења са избеглицама утицао је на стварање представа о „њима” које су проистизале из личног интереса и положаја у друштву. Припадници средње класе, радници итд., били су забринути појавом тих Руса у свом окружењу, који су имали одлично образовање и професионална знања и због тога су могли да им представљају озбиљну конкуренцију за ионако тешко стечено и непоуздано запослење. Због тога су њихов однос и представе које су формирали о избеглицама, били веома

¹⁰⁸ Hoover, Paleolog, box. 018/30.

¹⁰⁹ *Казаци за границом 1921–1925*, Софија 1925, 7.

¹¹⁰ *Казаци за границом. Апрель – јуни 1928*, Софија 1928, 44.

неповољни. Најзад, сељаци су, за разлику од припадника елита, имали реалнији увид у тежак живот оних избеглица које су боравиле у њиховим срединама. Због тога слика коју су они створили није била идеализована, већ је одражавала реалности живота. Истовремено, сељаци их, управо због образовања и професионалне усмерености ка урбаном животу, нису доживљавали као конкуренцију, какав је био случај са припадницима средње класе у градовима, и због тога су несметано и отворено исказивали своју наклоност ка њима.

Miroslav Jovanović

Image of „The Other”: Russian Refugees in Balkan States (1920–1940)

Summary

The paper discusses a complex issue of creating an image of „the other/foreign” on the example of Russian refugees facing Balkan societies in the first half of this century. The author analyzes a range of elements which affect the creation of image about „them” – from properties of subjects who create an image, through images, to a variety of factors which directly or indirectly influence the mechanism of image creation and their contents. The image created about „the other one” was a complex combination of different contents which frequently varied between the extremes: from stereotypes about „them” which existed before refugees came to Balkan societies, through individual images formed in/about certain states, peoples and their cultures, as well as images about differences in habits, mentalities, world view, cultural patterns, etc. Their analysis reveals the mechanism how images about „the other one” have been formed, which show their stability only in constant change and variation from positive to negative. Social elites, self-confident in their position and privileges, could afford to create idealized images about „them”, images which had little in common with reality of coexistence (and much more with established stereotypes). Members of the middle class, workers, etc. were alarmed by the appearance of Russians in their communities, because refugees possessed excellent education and professional knowledge and therefore could represent serious competition for their hardly acquired and insecure jobs. As a consequence, their attitude and images about refugees were very antagonistic. Finally, unlike the elite, peasants had more realistic insight into hard life of refugees who lived among them. Besides, owing to refugees’ education and professional inclination toward urban life, peasants they did not view them as competition, unlike members of the middle class in cities. That is why the image created by rural population was much more balanced – it was neither idealized stereotype, nor a negative image created out of fear, but spontaneous expression of open inclination toward refugees.